

Ex Tempore • Verleden Tijdschrift, Nijmegen 28 (2009) 3

ET • VT

Themanummer
De bron en zijn historicus

Hoofdredacteur:
Sebastiaan Scheepers

Redactie:
Niek Alofs
Liang de Beer
Kor Bosch
Germa Greving
Wim de Jong
Angélique Janssens
Jan Kuijs
Tijn van Lange
Inger Leemans
Thijs de Leeuw
Jan Maas
Erika Manders
Wim van Meurs
Inge Mennen
Lize Noorda
Joost van den Oever
Cees Roffelsen
Joost Rosendaal
Sebastiaan Scheepers
Daniëlle Sootjes
Nino Vallen

Eindredactie:
Kor Bosch
Jan Maas

Lay out:
Joost van den Oever

Druk:
Publisher Partners

Jaargang 28 (2009), afl. 3
ISSN 1566-1717
ET•VT verschijnt driemaal per
jaargang.

ET•VT wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen. Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de RU, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:
ET•VT, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
tel. 024 3612832, fax 024 3612807.
etvt@student.ru.nl
<http://www.ru.nl/geschiedenis/etvt/>

Verenigingsbestuur:
Dr. J.G.M.M. Rosendaal (voorzitter), J. Maas (secretaris), dr. D. Sootjes (penningmeester), L. Noorda en C. Roffelsen (PR).

Comité van Aanbeveling:
Prof. dr. R.A.M. Aerts, Mw prof. dr. C.M.G. Berkvens-Stevelinck, prof. dr. L. de Blois, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. P.M.M. Klep, Mw prof. dr. M.E. Montelro, Mw prof. dr. I.J.A. Nijenhuis, prof. dr. P.G.J.M. Raedts, prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen, Mw prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2008) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op het secretariaat van Geschiedenis.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2009: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op giro-rekening 8169332 t.n.v. Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Inhoud

- **Redactioneel**
- *Harry Jansen*
De historicus en zijn bronnen **171**
- *Paul Klep*
Bronnensensaties en serendipiteit in het archiefonderzoek **188**
- *Peter Rietbergen*
Terug naar de bron? **203**
- *Theo Engelen*
Geboorte, dood en het leven daartussen **211**
Bronnen in de historische demografie
- *Petty Bange*
'Het habijt maakt nog geen monnik' **218**
Stemmen uit de middeleeuwen
- *Chris Dols*
Holle spiegel **227**
De celibaatenquête (1968) in kantelend perspectief
- *Jan Willem Brouwer*
Het handschrift van de generaal **235**
De eerste pagina van De Gaulles *Mémoires de guerre*
- *Joost Rosendaal*
Het kleine verhaal en de grote geschiedenis **245**
Het kistje van tante An
- **Boeken Top 5** **254**
- **Naar aanleiding van...** **259**
- **Uit de ivoren toren** **262**
- **Recensies** **268**

Redactioneel

Aleen het geluid van het omslaan van (oude) pagina's papier, het tikken van de klok, het krassen van een potlood en het zoemen van de computers doorbreekt de gewijde stilte in het archief. Na vele documenten te hebben doorgekeken, is het nog net mogelijk om een kreet van blijdschap te onderdrukken: die éne ultieme bron is eindelijk daar!

Dit moment is een bijzonder moment. De historicus ziet licht aan het einde van de tunnel, want door deze ene bron vallen alle puzzelstukjes op hun plaats. Dit is het moment waarop elk historicus steels om zich heen kijkt en één seconde overweegt om het sleuteldocument voor de concurrentie in een verkeerde dossiermap te verstoppen. Soms is het niet de bron zelf die de sleutel is, maar juist een nieuwe onderzoeksmethode of ordening van de bronnen waardoor het weerbarstige materiaal ineens zijn geheim prijs geeft. Op deze momenten van euforie is het niet de historicus die de bronnen naar zijn hand zet, maar krijgt de geschiedschrijver plots het nederige gevoel in dienst te staan van een hogere macht die zijn teksten dicteert – de historische bron.

In dit themanummer staan de bron en zijn historicus centraal. Hoewel bronnen aan de basis van elk historisch onderzoek staan, zijn de historische sensaties individueel. Het nummer opent met een door Harry Jansen verzorgde geschied-theoretische inleiding waarin hij de problematiek van de verhouding tussen bronnen en historici uiteenzet. Deze inleiding wordt gevolgd door een bijdrage van Paul Klep over de samenstelling, het gebruik en beheer van archieven. Peter Rietbergen, Theo Engelen, Petty Bange, Chris Dols, Jan Willem Brouwer en Joost Rosendaal, alle historici werkzaam aan de Radboud Universiteit Nijmegen, hebben elk hun ervaring met die éne bron of brononderzoek in een artikel gevat.

De terugkerende rubriek 'De Boeken Top 5' is door Jan Kuijs voor een keer omgedoopt tot een 'Lezen in en over middeleeuwse bronnen Top 5.' Daarnaast zult u een Naar aanleiding van..., Ivoren Toren en een aantal recensies in dit nummer aantreffen.

Wij wensen u veel leesplezier toe!

• De redactie

Harry Jansen

De historicus en zijn bronnen

Het is zo klaar als een klontje. Om inzicht te krijgen in het verleden heeft de historicus eerst en vooral bronnen nodig. Zonder deze kan hij niets. De relatie tussen de historicus en zijn bronnen lijkt van zuiver persoonlijke en ook van zuiver willekeurige aard. De historicus kiest zelf het verleden dat hij wil onderzoeken en moet daarvoor op zoek naar de documenten die ervoor voorhanden zijn. Veel keuze lijkt hij daarin niet te hebben.

In dit artikel wil ik laten zien dat er weliswaar een persoonlijk aspect zit aan de relatie tussen de historicus en zijn bronnen, maar dat er tevens meer algemene kanttekeningen bij te maken zijn. Bronnen zijn namelijk te categoriseren en historici zijn in te delen naar interesses. Bovendien zijn de inhoud van de bron en de interesse van de historicus niet louter individuele aangelegenheden. Samenleving en cultuur oefenen op beide hun invloed uit. De bron is in een bepaalde cultuur of samenleving ontstaan, de historicus leeft meestentijds in een andere.

Vooraf dat laatste is van belang. Vanaf de professionalisering van de geschiedbeoefening in het begin van de 19e eeuw is de sociaal-culturele invloed die de historicus ondergaat aan verandering onderhevig. In de loop van de 19e en 20e eeuw zijn drie geschiedtradities ontstaan: een politiekinterpreterende, een maatschappijexplorerende en een cultuurrepresenterende. Die drie tradities zal ik in het navolgende toelichten. Ze zijn van belang omdat ze nog steeds bestaan en hebben geleid tot onderscheiden interesses van historici voor verschillend bronnenmateriaal en tevens voor de uiteenlopende benaderingen ervan.

De affiniteit tussen inhoud van de bron en de interesse van de historicus bepaalt voor een deel vanuit welke traditie de historicus de bron zal benaderen. De belangstelling van de historicus is zo gerelateerd aan één van de drie tradities. Dat betekent niet dat de persoon van de historicus altijd vanuit dezelfde traditie werkt. Zo heeft Jonathan Israel in zijn *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall 1477-1806* een politiekinterpreterende benadering, en in zijn *Radical Enlightenment* een cultuurrepresenterende.¹ Het gaat bij deze categorisering om ideaaltypen en het is zeker niet de bedoeling historici in vakjes te duwen.

¹ J. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall 1477-1806* (Oxford 19984) en idem, *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650-1750* (Oxford 2001).

In het navolgende bespreek ik de affiniteit tussen de broninhoud en de interesse van de historicus aan de hand van de drie genoemde tradities. Daarin spelen overigens niet alleen cognitieve, maar ook esthetische aspecten een rol. Tevens geef ik een kort overzicht van ontstaan en ontwikkeling van de drie tradities. Dit om te tonen dat de affiniteit tussen aard en inhoud van de bron enerzijds en de belangstelling van de historicus anderzijds niet louter een toevallige, maar ook geen gedetermineerde is.

Bronnen en de politiekinterpreterend historicus

Er bestaat enige correspondentie tussen de inhoud van bronnen en een bepaalde interesse van de historicus. Naar inhoud kunnen we bronnen verdelen in drie categorieën: 1. een politiek-institutionele en militaire, 2. een sociaal-economische en 3. een cultureel-mentale categorie.² In deze paragraaf verbind ik de politiek-institutionele en militaire bronnen met wat ik de politiekinterpreterende interesse noem. In de volgende twee paragrafen doe ik iets dergelijks met de sociaal-economische en cultureel-mentale bronnen.

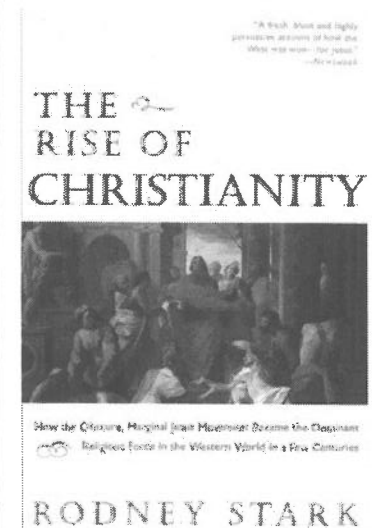
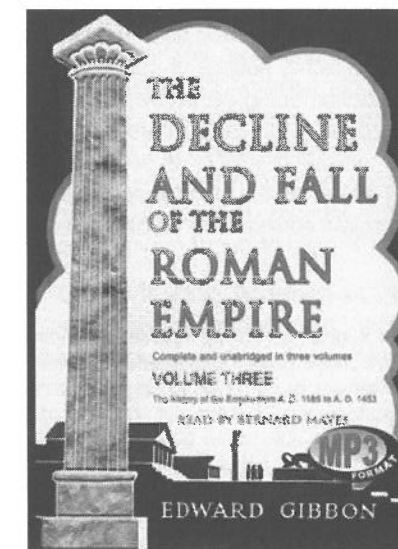
Politiek-institutionele en militaire bronnen gaan over handelingen. Het is geen toeval dat we de bron van het belangrijkste instituut in ons land de 'Handelingen van de Staten Generaal' noemen. De naam van deze bron maakt tevens duidelijk dat handelingen lang niet altijd een individuele aangelegenheid zijn. Ook collectieve instellingen als stads- en staatsbesturen, verenigingen en bewegingen kunnen handelen. Politiek-institutionele en militaire bronnen geven informatie over 'actoren'. Soms zijn dat individuen, vaak ook gaat het om collectieve actoren. Staten, bewegingen en andere collectiviteiten willen langs organisatorische weg de wereld veranderen. Daarvoor is op zijn minst invloed en dikwijls ook macht nodig.

Handelingen veronderstellen een doel en middelen om dat doel te bereiken. Voor collectieve handelingen is daarbij een bepaalde mate van eensgezindheid vereist. Die kan men verkrijgen door instemming met doel en middelen en door het creëren van routines om die eensgezindheid in stand te houden. Desalniettemin ontstaan er dikwijls problemen omdat men verschillend denkt over deze zaken. Collectieve handelingen zijn daarom tevens nauw verbonden met conflicten. Voor de historicus en zijn bronnen betekent dit dat hij drie belangrijke vragen moet oplossen. 1.) Hoe gaat de historicus om met verschijnselen als invloed, macht en conflict, die hij in de bronnen aantreft? 2.) Als in politiek-institutionele bronnen handelingen centraal staan, zijn er dan geen andere bron-

² Bronnen kunnen op verschillende manieren gecategoriseerd worden. Behalve naar inhoud, kan dat ook naar intentie, herkomst en informatief karakter. Zie hiervoor: W. Prevenier, *Een overzicht van de geschiedkundige kritiek* (Gent 1978) 7-14.

nen waarin eveneens handelingen centraal staan? 3.) Vanuit welk perspectief moeten we kijken naar collectieve handelingen die doelgericht, maar desondanks conflictueus blijken?

1. In politiek-institutionele en militaire bronnen komen we nu eens actoren tegen die snel macht en invloed willen en de werkelijkheid desnoods met geweld willen reorganiseren. Te denken valt hierbij aan personen als Caesar, Napoleon, Stalin en Hitler. Dan weer is er sprake van actoren die het voorzichtiger en geduldiger aanpakken. Het gaat hen vaak minder om macht en meer om invloed. In beide gevallen kan er iets gemeenschappelijks gezegd worden over het resultaat. Sommigen hebben succes, anderen lijden nederlagen. Weer anderen hebben eerst succes om vervolgens bergafwaarts te gaan. Als in de eerste helft van de 19e eeuw de geschiedbeoefening professioneel wordt, zijn het vooral politiek en institutioneel geïnteresseerde historici die de overhand hebben. Zij zoeken in de bronnen hoe staten en naties, maar ook culturen, kerken en religieuze bewegingen opkomen, bloeien en weer in verval raken. Zij willen geschiedenis schrijven met een intrige van *rise and fall*. De belangrijkste representant is de Duitser Leopold von Ranke. Hij stelt dat het de historicus uiteindelijk gaat om 'to observe in one nation or another how men's enterprises begin, increase in power, rise and decline'.³

Twee illustratieve boektitels.

³ Geciteerd uit: S. G. Smith, 'Historical meaningfulness in shared action', *History and theory* 48, 1 (2009) 2, n. 2. Vandaar een Engels citaat.

2. Hoewel Ranke vooral een politiek historicus voor ogen heeft, betekent dat voor hem niet dat hij uitsluitend met staatsinstellingen bezig moet zijn. Andere instellingen, bijvoorbeeld kerken, kunnen volgens hem op dezelfde wijze onderzocht worden.⁴ In de loop van de tijd hebben andere historici het 'politieke' terrein verder uitgebreid. Ook historici die zich bezighouden met economische, sociale of culturele organisaties als ondernemingen, vakbonden of universiteiten horen erbij. Biografen en onderzoekers van culturele bewegingen reken ik er eveneens toe. Het kunnen allemaal 'politiekinterpreterend' historici zijn.

3. De vraag is dan op grond waarvan ik aan dergelijke sociaal-economisch of cultureel geïnteresseerde historici een politiekinterpreterende benadering toeschrijf. Daar zijn een aantal redenen voor die allereerst samenhangen met het begrip politiek en vervolgens met de vaardigheid van het interpreteren. Het zal duidelijk zijn dat de term politiek hier niet louter betrekking heeft op bestuurlijke of vertegenwoordigende organisaties. De term politiek komt van het Griekse woord 'polis', wat te omschrijven valt als 'de openbare zaak betreffende'. Het gaat om wat de Romeinen *res publica* noemen. Die omschrijving ontleen ik aan de filosofen Hannah Arendt en Paul Ricoeur. *Polis* moet volgens hen gezien worden als een participatieconcept, waarin een combinatie van individualiteit en betrokkenheid bij de 'polis' vooropstaat.⁵ Het betreft deelname van autonome individuen aan een publieke zaak. Het kan daarbij gaan om bestuurlijke aangelegenheden, maar ook om economische, sociale of culturele. 'Politieke' geschiedenis is een vorm van geschiedbeoefening die probeert participatieontwikkelingen in beeld te brengen.⁶ Ricoeur (1913-2005) omschrijft participatie als *appartenance participative*. Het centrale thema in de geschiedbeoefening is zijns inziens 'het participeren bij elkaar horen'.⁷ Onder *appartenance participative* verstaat hij iets anders dan sociale cohesie. Hij verbindt het met

⁴ Naast de 'Handelingen van de Staten Generaal' kunnen we ook de 'Handelingen van de apostelen' in het nieuwe testament als een significante bronaanduiding beschouwen.

⁵ Ricoeur presenteert zijn gedachten over participatie in de 'polis' in de woorden van Ritivoi en Dauenhauer als '*liberal communitarianism*'. Dit betekent dat individuen en gemeenschappen in hun participatie een relatieve autonomie behouden. Dit staat enerzijds tegenover individueel atomisme en anderzijds tegenover politiek holisme, waarbij het individu ondergeschikt wordt gemaakt aan de politieke eenheid waarin het participeert. Zie A. D. Ritivoi, *Paul Ricoeur. Tradition and innovation in rhetorical theory* (New York 2006) 127.

⁶ Ook de Canadees Charles Taylor is dit soort 'politieke' denkbeelden toegedaan. Ch. Taylor, *Sources of the self. The making of the modern identity* (Cambridge 1989) Ned. Vert.: *Bonnen van het zelf* (2009) Zie hiervoor ook: E. Jonker, *De geesteswetenschappelijke carroussel. Een nieuwe ronde in het geesteswetenschappelijke debat over wetenschap, cultuur en politiek* (Amsterdam 2006) met name 79-95, 102-106 en 115-117. Vanheeswijck duidt Taylors positie aan als liberale communitarist of communitaristische liberaal. Zie: G. Vanheeswijck, 'Charles Taylor' in: Achterhuis e.a. (eds.), *Denkers van nu* 243-256, aldaar 251.

⁷ P. Ricoeur, *Time and narrative 1* (Chicago, Londen 1983) 198-199. In het Engels wordt Ricoeurs omschrijving van participatie vertaald met '*participatory belonging*'.

een handelingsperspectief op de geschiedbeoefening, een perspectief dat het begrip sociale cohesie mist. De provo's in de jaren zestig verstoorden de cohesie in de Amsterdamse gemeenschap, maar hun acties gaven blijk van stevige en creatieve participatie. Ze stonden er tevens mee in een lange Amsterdamse traditie. In tegenstelling tot sociale cohesie sluit participatie fundamentele conflicten niet uit.

Interessant bij participatie in culturele aangelegenheden is dat de polis mondiale dimensies aan kan nemen. Het denken over milieukwesties, over morele zaken als euthanasie en abortus, over multiculturaliteit en diversiteit is eerder een mondiale dan een nationale aangelegenheid. Daarbij gaat het echter wel degelijk om participatie. Het debat erover vindt overal ter wereld plaats en daardoor komt culturele uitwisseling tot stand. '*Trans-civilizational encounters*' is het centrale thema in het werk van de Amerikaanse historicus William H. McNeill. De wereldhistoricus McNeill reken ik op grond van deze definitie tot de historici met een politiekinterpreterende interesse.⁸

Belangstelling voor participatievraagstukken leidt tot problemen als: hoe ontstaat participatie, hoe groeit ze en hoe raakt ze in verval? Vragen die ermee verband houden zijn: is er overleg over inhoud van en vormgeving aan participatie en is er continuïteit of discontinuïteit in de ontwikkeling ervan? Achtergrond van dergelijke vragen is steeds: wat zijn de intenties van de actoren om te participeren? Het bronnenonderzoek heeft op grond hiervan een interpreterend karakter. In die bronnen vindt men immers denkbeelden en opvattingen over situaties die actoren in de wereld aantreffen. Dikwijls gaan die gepaard met uitingen van ontevredenheid. Er ontstaat de intentie in die situaties verandering aan te brengen. Daartoe worden doelstellingen geformuleerd en middelen gezocht. Deze zaken zijn niet altijd volledig of als zodanig in de bron geformuleerd, daarom moet de historicus ze via interpretatie (re)construeren.

Omdat historici personen zijn die enige overeenkomst hebben met de personen die de bron 'gemaakt' hebben, maar er tevens van verschillen, is er de mogelijkheid tot misverstand. Men weet nooit of wat er in een bron staat *at face value* genomen kan worden of dat er toch meer achter steekt dan op het eerste gezicht lijkt. Er is sowieso een verschil in perspectief tussen de auteur

⁸ Zie W. H. McNeill, *Plagues and Peoples* (Garden City, N.Y., 1976), idem, *Mythhistory and other essays* (Chicago, 1986), idem, *De excentriciteit van het wiel en andere wereldhistorische essays* (Amsterdam 1996) en J. R. McNeill and W. H. McNeill, *The human web: A bird's-eye view of world history* (New York, 2003). McNeill onderscheidt zich van andere wereldhistorici doordat hij beschavingen niet opvat als volledig onafhankelijke entiteiten, met een eigen innerlijke levenskracht. McNeill ziet vooral Spengler en Toynbee als historici met een dergelijke opvatting van wereldgeschiedenis. Zie zijn *De excentriciteit van het wiel* 180. Mazlish onderscheidt drie typen wereldgeschiedenis en omschrijft de politiekinterpreterende vorm als *ecumenical history*. Zie B. Mazlish, 'Crossing boundaries: ecumenical, world, and global history', in: P. Pomper, R.H. Elphick, R.T. Vann (eds.), *World history. Ideologies, Structures, and identities* (Oxford 1998) 41-52, aldaar 41-45.

van de bron en de historicus als lezer ervan. De bronauteur heeft een actorperspectief; hij wil met zijn tekst iets in zijn wereld bereiken.

De historicus heeft een lezers- en auteursperspectief. Met zijn lezen wil hij niet de wereld, maar het verleden bereiken. Met zijn schrijven wil hij de verleden wereld tot leven wekken om zo zijn lezers te bereiken. Dat is totaal iets anders dan de bronauteur als historische actor. Bovendien weet de historicus iets wat de actor niet weet, namelijk de bedoelde en onbedoelde gevolgen van de intenties en handelingen van die bronauteur. Dit alles betekent dat de historicus de inhoud van deze bronnen moet 'interpreteren'. Historici hebben hiervoor een hele interpretatieleer ontworpen, waarvan de bronnenkritiek een belangrijk onderdeel vormt.

In die interpretatieleer lijkt het belangrijk dat de historicus zichzelf zoveel mogelijk moet '*auslöschen und nur die Dinge reden, die mächtigen Kräfte erscheinen lassen*'.⁹ Dat vindt althans de eerste historicus die zich bewust is van het interpretatieve karakter van bronnen: de bovengenoemde Leopold von Ranke. Hij wil zichzelf 'oplossen' om de bron te laten spreken. Dat is zijns inziens de beste manier om de waarheid omtrent het verleden te achterhalen. Want waarheidsvinding is toch het doel van de geschiedbeoefening, zo meent hij. Het gaat immers om de feiten, om de werkelijkheid van het verleden. Niet voor niets wordt '*wie es eigentlich gewesen*' Rankes lijfspreuk.

Latere historici en geschiedfilosofen denken daar echter anders over. Zo is een andere Duitser, de geschiedfilosoof Hans-Georg Gadamer, ervan overtuigd dat het voor de historicus onmogelijk is bij het interpreteren zijn eigen (voor) oordelen aan de kant te zetten. Interpreteren is voor Gadamer '*Horizontverschmelzung*'. De historicus moet als lezer wel zoveel mogelijk open staan voor hetgeen de bronauteur wil zeggen, maar uiteindelijk zal hij zijn eigen interpretatie van de bron geven. Op grond van *zijn* leeswijze schrijft hij *zijn* geschiedenis. Toch blijft het zoeken naar waarheid voor Gadamer van groot belang.

Gadamer is ook om een andere reden voor de politiekinterpreterende interesse van belang. Hij signaleert er een esthetische component in. Horizonverschmelting is eigenlijk een soort spel tussen historicus en bron. Dat spel bestaat uit een heen en weerbeweging tussen beiden: de historicus heeft zijn visie op het verleden, maar probeert die bij te stellen door te 'luisteren' naar hetgeen de bron te vertellen heeft. Het lijkt op het spel tussen de schepper en de genietter van een kunstwerk. Het kunstwerk is als het ware de bemiddelaar tussen beiden. Het straalt een bepaalde betekenis uit of roept een bepaalde emotie op. De toeschouwer vangt die stralen op, maar geeft er weer zijn eigen betekenis aan. Zoals het kunstwerk het spel in beweging brengt tussen kunstenaar en

⁹ L. von Ranke, 'Englische Geschichte', in: idem, *Sämtliche Werke* 15 (Leipzig 1867-1890) 103.

toeschouwer, zo doet de bron dat tussen onderzoeker en historische actor.¹⁰ In de relatie tussen beiden ligt een soortgelijke intrige, als in de participatieontwikkelingen en de lotgevallen van de historische actor, die de historicus onderzoekt.¹¹

De politiekinterpreterend historicus vindt vooral voldoening als hij zijn vak beoefent in golfbewegingen. Die golfbeweging bepaalt niet alleen de intrige van zijn verhaal, maar speelt zich ook af in zijn omgang met de bronnen. Nu eens laten bronnen meer zien van wat hij zoekt, dan weer minder. Het is een spanning die we in navolging van Gadamer esthetisch kunnen noemen. Juist de esthetiek levert voor Gadamer de weg naar de waarheid. Bij een kunstwerk kun je het gevoel krijgen dat het beter de werkelijkheid weergeeft dan de werkelijkheid zelf. Bij de waarneming ervan kun je dan, aldus Gadamer, hartgrondig uitroepen: 'zo is het'. De historicus moet dusdanig zijn bronnen lezen en geschiedenis schrijven dat de lezer eveneens uitroept: 'zo is het!'.

Bronnen en de maatschappijexplorerend historicus

Sociaal-economische bronnen hebben merendeels betrekking op schaarste en de beperkte mogelijkheden van actoren om hun doelen te bereiken. Achter bevolkingsgegevens en data van lonen en prijzen et cetera liggen vragen als hoe gingen de actoren om met een teveel of een gebrek aan mensen, met te hoge prijzen en te lage lonen, met te veel of te weinig inkomsten, met gebrek aan onderwijs en informatie, met overproductie en onderconsumptie of met het omgekeerde. De historicus die zich voor dit soort bronnen interesseert, wil weten hoe mensen in het verleden met hun beperkte mogelijkheden omgingen. Hoe losten ze hun problemen op? Ook in de samenleving van de historicus zijn er problemen en beperkingen. Naar analogie daarvan leest hij zijn bronnen. Exploratie van het verleden heeft bij hem soms ook mede tot doel de eigen maatschappij beter te begrijpen.

De historicus die geïnteresseerd is in maatschappijexploratie vindt dat het verleden vergelijkbaar is met het heden. Meer dan andere wil hij *systematisch* en *probleemgericht* onderzoeken op welke wijze het verleden zowel anders is dan het heden, alsook hoe het eender is. De eerste sociaal-economisch historicus van Nederland, Petrus Johannes Blok (1855-1929), kan ook gezien worden als een maatschappijexplorerend historicus. Hij stelt dat geschiedenis niet louter gaat over grote mannen, staten of volkeren, maar ook om vragen als:

¹⁰ H.-G. Gadamer, 'Hermeneutik I. Wahrheit und Methode Grundzüge einer Hermeneutik' *Gesammelte Werke* 1 (Tübingen 1986) 125.

¹¹ Zie ook noot 6.

'hoe was eertijds de verhouding tussen arm en rijk? hoe kwam de verdeeling van den grondeigendom tot stand, zooals wij die thans hebben? hoe geraakte het geld tot zijne betekenis als ruilmiddel? hoe werd het kapitaal de machtigste factor in de hedendaagsche maatschappij? hoe wijzigde zich in den loop der tijden de verhouding van loonen en prijzen? etc.'¹²

Uit dit citaat blijkt dat het Blok gaat om het verleden, maar vanuit interesse voor de problemen van de eigen tijd. 'Problemsolving' leidt in beide gevallen naar een sociaalwetenschappelijke benadering van het bronnenmateriaal. Dat wil niet zeggen dat maatschappijexplorerend historici theorieën of concepten die ontworpen zijn voor de huidige tijd zonder meer toepassen op het verleden. Een modern begrip als economische groei wordt bijvoorbeeld aan de hand van de 'preïndustriële' denkbeelden erover, bijvoorbeeld van Adam Smith, Malthus en Ricardo, gebruikt om analoge verschijnselen in het preïndustriële tijdperk te analyseren.¹³

Daarbij gaat het niet altijd om problemen die we in onmiddellijk verband brengen met sociaal-economische of demografische onderwerpen. Een onderwerp als ruzies in boerengezinnen lijkt sterk op het provo- en regentenconflict waar ik in de vorige paragraaf over sprak. Toch is er een belangrijk verschil. De politiekinterpreterend historicus is al snel geneigd conflicten tot een vast ingrediënt van de *condition humaine* te rekenen. De maatschappijexplorerend historicus zoekt door. Hij wijst op structuren en processen in de maatschappij die oorzaken van ruzies en conflicten kunnen zijn.

Dat leidt van politiekinterpreterende zijde tot verwijten. Zo heeft Remieg Aerts erop gewezen dat zijn maatschappijexplorerend collega de politiek 'objectiveerde (...) tot een geheel van structuren, processen en "krachten"', en daarbij nagenoeg uitsluitend oog heeft 'voor de resultaten, de output van de politiek'.¹⁴ In Aerts' optiek zijn staat en politiek als historische studieobjecten zo niet meer voorwerp van interesse an sich. Ze worden door de maatschappijexplorerend historicus geanalyseerd in relatie tot iets anders. De staat wordt bijvoorbeeld gezien als controleapparaat of als machtsinstrument van de heersende klasse.¹⁵ Inderdaad zal de maatschappijexplorerend historicus nooit tevreden zijn

¹² P. J. Blok, 'De geschiedenis als sociale wetenschap', in: L. Noordegraaf, *Ideeën en ideologieën. Studies over economische en sociale geschiedschrijving in Nederland 1894-1991* (Amsterdam 1991) 16-35, aldaar 23.

¹³ Zie bijvoorbeeld de werkwijze van W. Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur* (Hamburg 19783).

¹⁴ R. Aerts, 'De uilen van Lyotard. Over postmodernisme en politieke geschiedenis', *ET•VT* 25,3 Themanummer postmodernisme (2006) 203-225, aldaar 221.

¹⁵ Een soortgelijk verwijt maakt Theda Skocpol marxistische historici die zich bezighouden met het verschijnsel revolutie. Zie: Th. Skocpol, 'Bringing the state back in; strategies of analysis in current research', in: P. Evans, D. Rueschmeyer en Th. Skocpol (eds.), *Bringing the state back in* (Cambridge Mass. 1985) 3-43.

met een exclusief politiekinterpreterende benadering van historische verschijnselen. In het bovengenoemde voorbeeld van conflicten in boerengezinnen wijst de maatschappijexplorerend historicus op het structurele probleem van boedscheidingen tussen ouders en (volwassen) kinderen.¹⁶ Dit omdat in zijn bronanalyses niet handeling en participatie centraal staan, maar de condities en beperkingen die met beide zaken verbonden zijn.

Maatschappijexplorerend historici zijn analytici en constructivisten. Hun werkwijze ontleent ze aan de resolutocompositorische methode. Die is voor het eerst door Galilei geformuleerd en is door Descartes bekend geworden. Het is een methode die in de meeste wetenschappen gehanteerd wordt. Ze draait om het ontleden van de werkelijkheid in essentieel geachte relaties ('resolutie') en het bijeenbrengen van die relaties in een patroon of structuur ('compositorisch'). Een dergelijke werkwijze wordt in de meeste wetenschappen toegepast. Maatschappijexplorerend historici menen dan ook dat de geschiedenis een wetenschap is, zoals alle andere.

Maatschappijexploratie betekent dus niet dat deze historicus zich afzijdig houdt van politieke zaken. Hij houdt zich daar wel degelijk mee bezig, maar niet vanuit een actor- of participatieperspectief. Het gaat hem bij het verklaren van verschijnselen altijd om een netwerk van relaties. Die relaties kunnen verspreid liggen op alle mogelijke terreinen van de maatschappij. De politiek is één terrein, maar de economie, het sociale en de cultuur zijn andere. Ook daar kunnen verklaringen liggen voor politieke verschijnselen. Alles hangt met alles samen. De maatschappijhistoricus is zich overigens wel bewust van de gevaren van zo'n allesomvattende samenhang. Voor meer precieze analyse heb je theorieën nodig, waardoor belangrijke van onbelangrijke relaties onderscheiden worden. Daarnaast kan men die theorieën ook weer gebruiken om de samenhang zichtbaar te maken. Analyse en synthese zijn voor de historicus met maatschappijexplorerende belangstelling de instrumenten om de werkelijkheid van het verleden zo dicht mogelijk te benaderen.

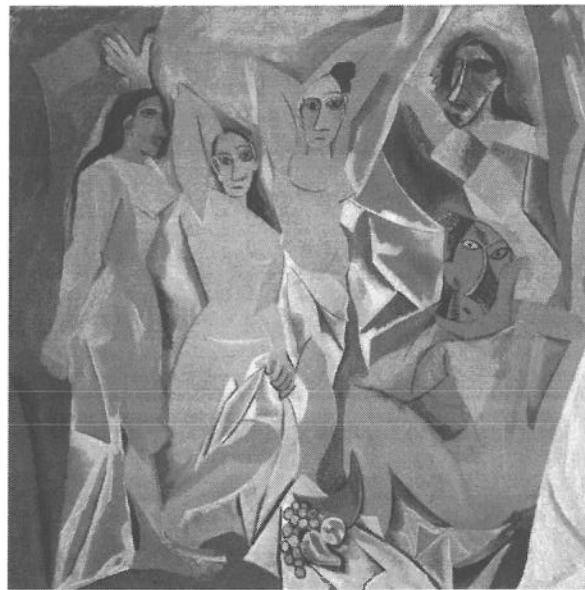
Voor die benaderingswijze is hij dikwijls op de vingers getikt. Veel, met name interpreterend historici, verwijten de explorerend historicus de bronnen van het verleden te analyseren met begrippen die men in het verleden zelf niet kende en ook niet kon kennen. Met name de volhardende Rankeanen herhaalden voortdurend het verwijt van een anachronistische methode. Sinds Gadamer's argument van de 'versmelting van horizonen' tussen de historicus en zijn bronauteur is die interpreterende kritiek enigszins verstomd.

De meeste wetenschappen zijn er in de loop van de tijd in geslaagd kennis te accumuleren. Ze hebben vooruitgang geboekt en zijn daardoor ook dikwijls behept met vooruitgangdenken. Hoewel ook maatschappijexplorerend historici

¹⁶ Voor ruzies in boerengezinnen en de oorzaak ervan zie de bijdrage van Paul Klep, 'Bronnensensaties: over mijn omgang met historische bronnen' in dit themanummer.

niet altijd aan een dergelijk, wat oppervlakkig aandoend, optimisme ontkomen, vallen in deze geschiedkundige hoek ook andere, meer genuanceerde geluiden te beluisteren. Zo is Marx (1818-1883) een belangrijk voorbeeld van een historicus met maatschappijexplorerende belangstelling. Hoewel we het niet van hem zouden verwachten, staat hij in eerste instantie positief ten aanzien van de bourgeoisie. Die heeft namelijk vooruitgang gebracht. Maar die vooruitgang impliceert tevens een tragedie. Het kapitalisme is door concentratie en accumulatie van kapitaal zijn eigen doodgraver.

Marx' historisch materialisme heeft als achtergrond een tragische intrige. Het brengt de werkelijkheid terug naar zogeheten essentiële onderdelen en relaties om ze vervolgens opnieuw tot een geheel te construeren. Zo wordt bij Marx de proletariër gereduceerd tot een arbeidskracht die slechts 'proles', slechts kinderen bezit. Ook de rijke wordt gereduceerd. Hij is niets anders dan geldbezitter en 'Triebrad' van de kapitalistische economie. Een dergelijk mechanistisch en reductionistisch mens- en wereldbeeld heeft als achtergrond een romantische esthetiek van harmonie en volheid. De kunstenaar is daarin de profeet die waarschuwt tegen ontworteling en vervreemding.¹⁷

P. Picasso, *Les demoiselles d'Avignon*.

Marx' reductionisme is verwant aan de esthetiek die we aantreffen in het kubisme van onder meer Picasso aan het begin van de 20e eeuw. Op basis van kubistische ideeën schildert Picasso zijn *Demoiselles d'Avignon*. Samen met Braque onderschrijft hij een stelling die het eerst door Cézanne verwoord is. Die stelde dat de werkelijkheid opgebouwd is uit bollen, kegels en piramides. Het voert te ver om in het bestek van dit

¹⁷ Ch. Taylor, *Bronnen van het zelf. De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit* (Rotterdam 2009) 554-555 en 646-647.

artikel dat volledig toe te lichten. Wel is het van belang in te zien dat het kubisme steunt op theoretische noties. Het heeft de geometrie als achtergrond en leidt tot een gereduceerde weergave van de werkelijkheid.¹⁸ Doel ervan is de toeschouwer een vervreemdingservaring te bezorgen. Achter werkelijkheidsvervreemding en menselijke reductie gaat de Shakespeareaanse vraag schuil: wat is de zin van mijn leven als ik in zo'n tragische wereld leef?

Met een, in het Duits vertaald, citaat uit Shakespeares *Timon van Athene* brengt Marx de vervreemdende werking van het kapitalistisch reductionisme in zijn *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* als volgt onder woorden:

'Gold? Kostbar, flimmernd, rotes Gold? Nein, Götter! (...)
Soviel hievon macht schwarz weiss, hässlich schön;
Schlecht gut, alt jung, feig tapfer, niedrig edel...'

Shakespeare en Marx formuleren hier de bekende wijsheid, dat geld de wereld regeert. Marx voegt eraan toe:

'Was durch das Geld für mich ist, was ich zahlen, d.h. was das Geld kaufen kann, das bin ich der Besitzer des Geldes selbst. So gross die Kraft des Geldes, so gross ist meine Kraft.'¹⁹

Met dergelijke uitspraken laat hij zien dat het reductionisme verre van oppervlakkig is. Geld ontdoet iemand van zijn complete persoonlijkheid en reduceert hem of haar tot bezitter of bezitloze. Die reductie demonstreert een mensvisie waarin vervreemding centraal staat. Op deze wijze is ze verbonden met een Shakespeareaans-dramatische esthetiek.

Bronnen en de cultuurrepresenterend historicus

Sommige historici lezen bronnen om te weten hoe mensen in het verleden hun samenleving organiseerden. Anderen doen dat om te weten hoe men in het verleden met zijn beperkingen omging. Tenslotte zijn er historici die een nostalgische 'drive' hebben om bronnen te lezen. Zij zien de bron als een stem uit het verleden die zo goed mogelijk gehoord moet worden. De bron is een cultureel gegeven waarvan de inhoud niet gereproduceerd, maar gerepresenteerd moet worden. Dit onderscheid houdt verband met de gedachte dat inhoud en betekenis van de bron in het heden altijd anders zijn dan ze in het verleden waren. De historicus kan de broninhoud daarom niet reproduceren; hij kan er slechts een beeld, een representatie van geven.

¹⁸ Zie voor een uitgebreidere argumentatie mijn, *Triptiek van de tijd. Geschiedenis in drieboud* (verschijnt 2010) hoofdstuk 8.

¹⁹ Geciteerd uit: K. Marx, *Texte zu Methode und Praxis II. Pariser Manuskripte* (Reinbek bei Hamburg, [Rowohlt] 19703) 104-105.

Het beeld dat de bron van het verleden geeft, moet wel zo authentiek mogelijk in het heden gerepresenteerd worden. Daarbij geldt als stelregel dat die bron niet zo maar opgenomen kan worden in een verhaal, waarin een intrige centraal staat. Het verwijt van de cultuurrepresenterend historicus aan zijn politiekinterpreterend collega is onder andere dat hij de bron ondergeschikt maakt aan het plot van *rise and fall*.

Een nog grotere zonde begaat de maatschappijexplorerend historicus in de ogen van zijn cultuurrepresenterend collega. Hij onderwerpt de bron aan kwantificatie of theoretische ontleedkunde. Hij reduceert zo de inhoud van de bron tot een element in een grafiek, tabel, historische structuur of systeem. Voor de cultuurrepresenterend historicus is de bron een autonome instantie, die in het geschiedverhaal zo 'heel' en ongeschonden mogelijk moet blijven.

Cultuurrepresenterend historici willen de bron zien als een *uitstulping* van een wereld die anders is dan de onze. De Italiaan Carlo Ginzburg geeft de denkwijze van deze historici weer als hij stelt dat zij bronnen benaderen vanuit het indicieparadigma. Kleine aanwijzingen (indiciën) tonen een hele leefwereld. Zo opent volgens Ginzburg de cultuurrepresenterend historicus via kleine sporen een venster naar de cultuur van het verleden. Hij omschrijft het indicieparadigma als volgt:

'De uitbeelding van wapperende gewaden bij de Florentijnse schilders van de 15e eeuw, de neologismen van Rabelais en de genezing van scrofulalijders door de koningen van Engeland en Frankrijk, zijn slechts enkele voorbeelden van de wijze waarop minimale indicieën steeds weer worden gebruikt om algemene verschijnselen te onthullen: bijvoorbeeld het wereldbeeld van een maatschappelijke klasse, van een schrijver of van een hele maatschappij'.²⁰

De indiciebenadering van bronnen vergelijkt hij met de werkwijze van de spoorzoeker, de geneesheer en de detective. Met kleine aanwijzingen vinden zij grotere verbanden. De spoorzoeker leest aan een afgebroken takje of een paar platgetrapte grassprietjes af welk dier voorbij is gegaan. De arts bepaalt met beperkte gegevens het ziektebeeld van een patiënt. De detective spoort via vingerafdrukken (of DNA-materiaal) een misdadiger op. Op basis van kleine sporen uit het verleden slaagt de historicus erin een opening te vinden naar een verloren wereld. De met nostalgie vervulde, cultuurrepresenterend historicus zal die wereld zelfs zien als een *paradise lost*.

Ginzburgs indicieparadigma impliceert dat de historicus toch weer meer de bron moeten laten spreken dan dat de historicus zelf aan het woord moet zijn.

²⁰ C. Ginzburg, *Omweg als methode. Essays over verborgen geschiedenis, kunst en maatschappelijke herinnering* (Nijmegen 1988) 243.

Weliswaar streeft hij niet meer het Rankeaanse objectiviteitsideaal na, waarbij de historicus zichzelf uitwist, maar de bron krijgt toch weer een belangrijkere plaats toegewezen. De cultuurrepresenterend historicus ziet de bron niet als een *overblijfsel* uit het verleden, maar als een *presentie* van het verleden in het heden. Daarom wijst de cultuurrepresenterend historicus de Rankeaanse bronnenbenadering af. De bron wordt daarin niet gezien als een spoor of teken van een levend verleden, maar slechts als fundament om de waarheid van zijn teksten op te baseren. Heidegger verwijt Ranke dat hij de bron niet ziet als iets dat eens '*within time*' was.²¹

Daarmee wordt tevens duidelijk dat cultuurrepresentatie van het verleden niet alleen betrekking heeft op ideeën, wetenschappen of kunstuitingen. Voor de cultuurrepresenterend historicus levert de bron niet alleen informatie over het culturele verleden, maar ook over politieke en sociaal-economische zaken. De huidige aandacht voor het verschijnsel van de politieke cultuur met zijn rituelen en tradities maakt duidelijk dat beleving van het verleden ook het politieke terrein raakt.²²

Het verschil tussen de cultuurrepresenterende benadering enerzijds en de politiekinterpreterende en maatschappijexplorerende anderzijds schuilt niet in de thematieken waar hij zich mee bezig houdt, maar in de benaderingswijze van de bron. Voor de cultuurrepresenterend historicus is de bron de instantie waardoor het verleden hem raakt en beroert. De Franse filosoof Gilles Deleuze maakt de presentie van het verleden in het heden duidelijk door een verwijzing naar een (vermeende) uitspraak van Napoleon. Die deed hij, aldus Deleuze, in Egypte in 1798 toen hij, staande in de schaduw van de piramides, tot zijn legers sprak: '*Soldats, songez que, du haut de ces pyramides quarante siècles vous contemplent*'.²³

Burckhardt en Huizinga en in onze eigen tijd Ankersmit en Runia zijn de woordvoerders van de cultuurrepresenterende benadering van bronnen. Huizinga brengt die als volgt onder woorden als hij vertelt wat de prent van een niet al te belangrijk illustrator uit de 18e eeuw hem doet:

'Het kan zijn, dat zulk een historisch détail, in een prent, maar het zou evengoed kunnen zijn in een notarisacte (...) mij opeens het

²¹ Heidegger maakt deze opmerking naar aanleiding van een briefwisseling die graaf Yorck voerde met Dilthey. Heidegger schaaft zich aan de zijde van Yorck als deze de opmerking maakt dat Ranke 'een groot oculair [is], waarvoor niets wat eenmaal verdwenen is *werkelijkheid* kan worden...' Heidegger, *Zijn en tijd* (Nijmegen 1998) 498.

²² C. van Baalen e.a. (red.), 'Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities', *Jaarboek parlementaire geschiedenis* (Amsterdam 2008).

²³ 'Bedenkt soldaten, dat van de top van deze piramides veertig eeuwen op u neerzien'. Zie voor de beleving van het verleden aan de hand van bronnen en hun omgeving ook de bijdrage van Peter Rietbergen, 'Terug naar de bron?' in dit themanummer.

gevoel geeft van een onmiddellijk contact met het verleden, een sensatie even diep als het zuiverste kunstgenot, een (lach niet) bijna ekstatische gewaarwording van niet meer mijzelf te wezen, van over te vloeien in de wereld buiten mij, de aanraking met het wezen der dingen, het beleven der Waarheid door de historie.²⁴

Huizinga brengt hier de historische sensatie onder woorden. De bron is in staat de historicus niet alleen in zijn geest, maar ook in zijn gevoel te raken. Hij beleeft de presentie van het verleden dan zo sterk, dat voor een moment heden en verleden in elkaar overvloeien. Iedere historicus kent die ervaring, maar ze maken die niet allemaal tot fundament van hun bronnenbenadering en geschiedbeschouwing.

Dat doen cultuurrepresenterende historici over het algemeen wel. Zij verbinden de historische sensatie met literaire representatie en/of met esthetische ervaring. Voor dat laatste is de Groningse geschiedfilosoof

Frank Ankersmit van belang. Hij legt in zijn *Sublime historical experience* een relatie tussen de historische sensatie en de esthetische ervaring. Hij demonstreert dat aan de beleving van een schilderij van de Venetiaan Francesco Guardi, getiteld *Arcade met lantaarn*.²⁵ Dat schilderij roept bij Ankersmit een gevoel op van *ennui*, van verveling. De Engelsen duiden dat gevoel aan met *spleen*. Er zijn een paar zaken in het schilderij die voor Ankersmit dat gevoel veroorzaken. Allereerst de late middagzon die op hem de werking heeft van de *demon of noontide*, de duivel van het nietsdoen. Vervolgens zijn het de in het wit geklede mannetjes die druk bezig zijn een maaltijd te koken. Dergelijke nerveuze handelingen refereren aan verveling zoals het trommelen op een tafelrand of ketting-

F. Guardi, *Arcade met lantaarn*.

²⁴ Huizinga, 'Het historisch museum', in: idem, *Verzamelde werken 2* (Haarlem 1948) 559-569, aldaar 565-566.

²⁵ F. Ankersmit, *Sublime historical experience* (Stanford 2005) 274 e.v. Zie ook mijn, 'Historische ervaring en tijd. Ankersmits *Sublime historical experience*', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 121, 1 (2008) 72-85.

roken. De mannetjes zijn Pulcinella's, theaterfiguren uit de *Commedia del arte*. Ze symboliseren, aldus Ankersmit, het theatrale van het leven in het achttiende-eeuwse Venetië. Mensen die zich vervelen zijn geneigd van hun leven een toneelspel te maken. Na de grote bloeiperiode van de 14e, 15e en 16e eeuw is de vermogende burgerij van de koopmansstad in de 18e eeuw in staat om op zijn lauweren te rusten. Door hun dagelijks leven tot een theater te maken verdrijven de Venetianen de tijd.

Ook in het heden hebben mensen hun vervelingservaringen. Daardoor is er plotseling een gevoel van herkenning met de vervelingsbeelden van Guardi's schilderij. De 'klokrentijd' tussen de Venetiaanse 18e eeuw en de 21e van ons lijkt in die herkenning even weg te vallen, waardoor een esthetisch-historische sensatie ontstaat. Het is een vergelijkbare ervaring met de 'ekstatische' waarvan Huizinga spreekt. Zo heeft ook de cultuurrepresenterende historicus niet alleen een rationele, maar ook een esthetische relatie met zijn bronnen. Hij is niet alleen spoorzoeker of detective, maar ook een connaisseur. Hij wil het verleden niet alleen kennen, maar ook ervaren.

Drie typen historici en drie tradities

In het bovenstaande heb ik gesuggereerd dat politiek-institutionele en militaire bronnen een politiekinterpretende benadering hebben gecreëerd, zonder dat die benadering bij genoemde bronnen is blijven steken. Hetzelfde geldt voor sociaal-economische bronnen en de maatschappijexplorerende benadering en tevens voor de cultureel-mentale bronnen en de cultuurrepresenterende benadering. Dit impliceert dat de interesse van de historicus voor de inhoud van bepaalde bronnen niet geheel als toevallig beschouwd mag worden. Toch mag niet geconcludeerd worden dat de relatie tussen de inhoud van de bron en de benadering ervan volledig gedetermineerd is. Het is bijvoorbeeld mogelijk om cultureel-mentale bronnen politiekinterpretend en politiek-institutionele bronnen cultuurrepresentend te benaderen. Desondanks bestaat er een zekere affiniteit tussen inhoud en benadering. De verklaring daarvoor ligt in drie geschiedtradities, zoals die zich in de laatste twee eeuwen ontwikkeld hebben.

Als in het begin van de 19e eeuw Ranke, Wilhelm von Humboldt en de Deen Barthold Niebuhr politiekinterpretende geschiedenis schrijven, begint ook de grote Duitse bronnenpublicatie *Monumenta Germaniae Historica*. Ze krijgt het motto mee: '*Sanctus amor patriae dat animum*'. Deze romantisch-nationalistische uitspraak luidt in hedendaags Nederlands: '*In de heilige liefde voor het vaderland ligt de juiste mentaliteit*'. Dit motto past in de negentiende-eeuwse opvatting over de samenleving, die als staat wordt opgevat. Dat heeft te maken met de diep gewortelde overtuiging dat alles historisch gegroeid is. De samenleving bestaat uit gezinnen en families, buurten, steden et cetera. Het zijn gemeenschappen en instellingen met een eigen geschiedenis en daardoor met een specifieke culturele identiteit. De samenleving wordt in deze optiek een conglomeraat van sociale en institutionele 'individueën'. Men realiseert zich

dan tevens dat hierin grote middelpuntvliedende krachten schuilgaan. Groei en ontwikkeling kunnen immers leiden tot wildgroei en daarmee tot chaos. Al deze individuele instellingen moeten, zo is de gedachte, bijeen worden gehouden door de centripetale kracht van de staat. De staat kan ervoor zorgen dat ze moeten blijven deelnemen aan de gemeenschappelijke publieke zaak. Men ervaart dit omvattende van de samenleving als 'politiek'. Ook het sociaal-economisch en het cultureel-mentaal terrein ziet men als onderdeel van het staatkundige. Niet voor niets beschouwt Hegel de staat als '*objektiver Geist*' en ziet Ranke diezelfde staat als een '*Ganze*', waarin alle levensterreinen samenkomen. De benaming van de economische wetenschap als *staatshuishoudkunde* wijst eveneens op een als 'politiek' gedachte samenleving. In deze context worden historici gesocialiseerd. Geen wonder dat zij de politiek en de participatie daarin als het centrale thema van de geschiedenis zien.

We zijn niet meer geneigd om de staat als allesomvattend levensterrein te zien. Maar de geschiedtraditie die eruit voortgekomen is, bestaat in grote trekken nog steeds. De bovengenoemde Paul Ricoeur is er een belangrijk verdediger van. Met die traditie is niets mis. Zaken als macht, invloed en participatie zijn nog steeds van belang. Het is maar goed dat er historici zijn, die zich voor dergelijke fenomenen interesseren en op zoek gaan naar de historische bronnen die daarover gaan.

De toenemende invloed van de sociale wetenschappen doet rond 1900 een ander samenlevingsbeeld ontstaan. Met name de Franse socioloog Emile Durkheim (1858-1917) heeft daaraan een bijdrage geleverd. Hij ziet de samenleving niet vanuit een of andere (nationalistische) ideologie, maar als een sociaal feit. Hij bedoelt daarmee dat in de studie van de samenleving het verschijnsel sociale cohesie centraal moet staan. Dat is, zoals we weten, iets anders dan participatie. Participatie sluit conflicten niet uit, bij sociale cohesie is de focus toch vooral gericht op samenhang. Bovendien is er een ander verschil: voor het al dan niet participeren in de samenleving kan men kiezen, cohesie is er of is er niet.

Cohesie kan wel verschillende gedaantes aannemen. Primitieve samenlevingen hebben, aldus Durkheim, een mechanische cohesie en moderne samenlevingen een organische. Organische cohesie houdt verband met de ver doorgevoerde arbeidsdeling waardoor de mensen steeds meer van elkaar afhankelijk worden. Cohesie is een natuurkundige term en dat is niet geheel toevallig. Evenals bij Marx werkt ook bij Durkheim het natuurwetenschappelijk denken door in zijn samenlevingsopvattingen. De resolutocompositorische methode en het oplossen van de problemen die de beperkingen van de *condition humaine* de mensheid oplegt, laten ook de historici niet onberoerd. Vanaf 1900 gaat men steeds meer denken in termen van structuren en systemen waarin de mensen gevangen zitten. Deze benadering heeft een niet meer weg te denken plaats in de geschiedbeoefening. Die zou incompleet zijn als we het zonder deze benadering zouden moeten stellen.

Hoewel Burckhardt en Huizinga al in de 19e en begin 20e eeuw een cultureel perspectief in hun geschiedbeoefening hanteerden, wordt het sinds het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw een dominante benadering. Afkeer van een gruwelijke werkelijkheid van oorlog, armoede en ellende doet de vraag rijzen waaruit die is ontstaan. Postmoderne filosofen, veelal van Franse origine, zoeken het daarbij minder in sociaal-economische condities en meer in mentaliteiten, denkbeelden en ideologieën. Foucault zoekt de schuld in discriminerende denkbeelden. Met name de wetenschappen hebben allerlei groepen buiten de samenleving geplaatst. Hij denkt daarbij vooral aan criminelen, zwakzinnigen en homoseksuelen. In zijn ogen hebben rationalisatieprocessen van de samenleving een ijzeren kooi gemaakt, waarin voor deze groepen geen plaats meer is.²⁶ Lyotard wijst alle grote verhalen af die iets soortgelijks gedaan hebben. Hij rekent daartoe niet alleen nationaal-socialisme en communisme, maar ook christendom en humanisme. Daarmee sluit hij aan bij het toenemend individualisme in de samenleving. Tevens analyseren ze de maatschappelijke gebreken vanuit een filosofisch en/of cultureel perspectief.

Dachten de politiekinterpreterend historici nog dat de samenleving maakbaar was en de maatschappijexplorerend historici dat het ging om het oplossen van problemen, de cultuurrepresenterend historici laten de samenleving zelf voor wat die is. Voor de geschiedbeoefening betekent dit dat personen en gebeurtenissen niet ingepast moeten worden in 'politieke intriges' of maatschappijanalyses. Ze moeten zo 'heel' mogelijk gelaten worden en naar eigen aard en karakter weergegeven. Historici doen dit vooral in microhistorische beelden. De geschiedenis is er niet om de werkelijkheid weer te geven en zeker niet om er problemen mee op te lossen. Ze is er om verbeeld te worden, zodat ze de belangstelling van de lezer en luisteraar wekt. Het verleden kan niet in teksten gereproduceerd of geanalyseerd worden, het verleden kan slechts in beelden gerepresenteerd worden. Dat is de overtuiging van de cultuurrepresenterend geïnteresseerde historicus.

Historici waaïen niet met alle winden mee; ze laten zich niet snel meeslepen met de waan van de dag. Dat is de reden waarom alle drie typen van historische interesse naast elkaar bestaan met hun eigen bronnenvoorkeuren en benaderingswijzen. Het zijn de drie tradities waarin historici opgeleid worden of dienen opgeleid te worden. Historici en hun opleiders zouden zich hier meer bewust van moeten zijn. Geschiedenis is een driestromenland met drie soorten bronnen en drie typen van historische belangstelling.

Harry Jansen (1939), van 1979-2004 docent sociaal-economische geschiedenis en geschiedfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

²⁶ Overigens is de gedachte van de ijzeren kooi door Foucault ontleend aan Max Weber.

Paul Klep

Bronnensensaties en serendipiteit in het archiefonderzoek

Het archief heeft me sedert mijn middelbare schooltijd gefascineerd, en dat zal zo wel blijven. Archiefbewaarplaatsen zijn voor mij een soort heiligheden. Archieven worden immers in principe bewaard voor de eeuwigheid. Zij dragen bij aan een bepaalde duurzaamheid in de samenleving en cultuur. Archieven verwerven, selecteren, bewaren en ontsluiten is een vorm van investeren in de toekomst. Zij vormen materiaal met een onvervangbare informatieve en emotionele waarde.

Archieven vormen de ultieme informatiebronnen waaraan bestaande denkbeelden, mythen en hypes die bestaan in de persoonlijke herinnering, in collectieve herinneringen, in conflicten, in gedrukte verslagen, in de pers, in boeken en artikelen, en in de media verhelderd, getoetst en weerlegd kunnen worden. Achter de archiefbronnen is er uiteindelijk niets feitelijks meer te vinden.

Archiefbronnen fungeren als grondstof voor nieuwe verhalen over het verleden, kunnen worden gebruikt als brandstof voor het actuele debat en legitimeren vormen van denken en handelen van nu. Niet minder belangrijk is de kritische waarde van archiefmateriaal. Het fungeert als toetssteen van al die verhalen over het verleden die geleidelijk zijn ontstaan, en die dankzij archiefonderzoek onderuit gehaald worden.

Kortom, archiefbeheerders fungeren als een soort *lenders of last resort*, als centrale banken die in principe de kwaliteit van beschikbare historische informatie in een samenleving bepalen. Door deze vergelijking beseft iedereen hoe belangrijk ze zijn. Het verwerven en ontsluiten van nieuwe archieven kan tot aardverschuivingen leiden in historische inzichten. Natuurlijk kunnen archiefinstellingen niet voorkomen dat derden historische gegevens manipuleren - zoals sommige bankiers ook bleken te doen - , maar ze mogen misschien vertrouwen op het vrije concurrentieprincipe van de wetenschap waardoor gemanipuleerde producten worden geëlimineerd.

De magische ontsluiting: de klassieke inventaris

De eerste keer dat ik als jonge gymnasiast bèta op een woensdagmiddag in 1962 een archief bezocht - dat was het stadsarchief van Breda, onder de toren van de Onze Lieve Vrouwekerk - was ik op zoek naar gegevens over mijn fami-

lie. Mij intrigeerde de vraag of de bloemrijke verhalen die mijn vader, ooms en grootmoeder bij tijd en wijlen over de familie vertelden wel enige betrouwbaarheid hadden. Ook was ik ambitieus genoeg om te hopen, dat ik dankzij het archief ook zélf verhalen zou kunnen gaan vertellen. Wat dat laatste betreft zou ik niet teleurgesteld worden.

Toch is dat nu even niet het punt dat ik als voornaamste eerste sensatie naar voren wil brengen. Er was iets anders aan de hand. Eenmaal in het stille gebouw en op de nog stillere leeszaal aangekomen, werd ik door de dienstdoende beambte vriendelijk verwezen naar een kast vol archiefinventarissen. Het was een bonte verzameling van grote en kleine publicaties, overdrukken en getypte teksten. Ik zag geen enkel kader waarin een en ander ondergebracht was, geen stramien, geen overzichtelijk geheel. Het drong tot mij door, dat er in de kelders van het archief een enorme massa archivalia schuil moest gaan. Dat overweldigde mij en creëerde ook een zekere paniek. Hoe zou ik daarin de juiste stukken kunnen vinden? Misschien was de eerste en hevigste sensatie wel die van verlies aan controle. Hoe toegankelijk was dit allemaal?

Godzijdank verscheen er een échte ouderwetse archivaris ten tonele, met sigaar en al, en begiftigd met aanzienlijke didactische gaven, Joop IJsseling. Hij straalde een intense en filosofische rust uit, iets wat ik later in Leuven herkende toen ik kennismakte met zijn broer, de aldaar werkzame hoogleraar filosofie Sam IJsseling. Die rust kwam goed van pas om mij uit te leggen hoe ik zelfstandig die berg oude stukken zou kunnen benaderen. Het drong tot mij door dat de archiefinventaris een soort toverstaf was die ordening schiep. Langzamerhand werd me duidelijk dat althans een belangrijk deel van het archiefmateriaal in een bonte verzameling van archiefinventarissen op een systematische manier was ontsloten voor gebruik.

Hij leidde mij ook naar een wand die bedekt was door letterlijk honderden fichebakken, waarin met de hand de namen van borelingen, gehuwden en overledenen alfabetisch op kaartjes waren overgebracht, en waarin ook de namen uit notariële akten, belastingkohieren, militieregisters en andere historische databases gevonden konden worden. IJsseling was - zoals later ook de archivaris van Etten-Leur, drs. C. Lohmann - niet te beroerd om mij de functie van allerlei overheidsstukken uit te leggen en mij enige paleografie bij te brengen toen ik eenmaal tot nauwelijks leesbare fiscale stukken uit de zeventiende en zestiende eeuw was doorgedrongen.

Ik was zo gelukkig om bij wijze van spreken bij de Joop IJsseling op schoot te kunnen zitten om adviezen te krijgen over de vraag hoe het allemaal gevonden, gelezen en begrepen moest worden, maar heel veel diende ik natuurlijk zelf uit te vinden. Het strategische belang van ontsluitingsinstrumenten drong diep in mij door. Zoals een goede *lender of last resort* betaamt, kan de archiefbeheerder instrumenten aanmaken om de kwaliteit en kwaliteitscontrole van historische verhalen in het veld te optimaliseren. Een klassiek, en nog altijd volstrekt onmisbaar instrument is daarbij de archiefinventaris.

Mij werd duidelijk dat het sterke punt van de archiefinventaris de eigenschap is, dat het volgens een voorspelbare, grondig uitgewerkte systematiek is opgezet. Die systematiek van archiefinventarissen is in de meeste gevallen gebaseerd op de fysieke informatiestructuur die een archiefvormer heeft nagelaten. Die plaatste immers de notulen, correspondentie en financiële administratie op een chronologische manier bij elkaar en liet daarna een reeks thematische dossiers en losse stukken volgen.

De klassieke inventaris structureert deze nalatenschap op een heldere manier, waarbij de thematische dossiers in een bepaalde volgorde worden gesteld. Een belangrijk punt dat ik ontdekte was dat in de algemene series een veelheid van thematische informatie verborgen zit die in de inventaris niet nader wordt beschreven. Een 'serie dossiers' of beter nog, een 'los stuk', is in de beschrijving van een klassieke archiefinventaris aanzienlijk beter af dan een document dat schuil gaat in algemene series. Personen en gebeurtenissen - zo ontdekte ik - kunnen heel goed verscholen zitten in saaie stadsrekeningen en hun bijlagen, terwijl er verder niets van te vinden is.

Als een bepaald item afzonderlijk wordt benoemd in de inventaris weet ik dat er een goede kans is hetzelfde item ook in algemene reeksen van besluiten, notulen, correspondentie en financiële administratie schuil kan gaan. Tenminste, dat weet ik nu, als geoefende gebruiker. Als 'los stuk' belandt het beschreven thema of de historische actor al gauw in de index van de inventaris of website, en staat daarmee in het middelpunt van de belangstelling. Als het item of de actor daarin niet is opgenomen, betekent dit echter beslist niet dat het archief daarover geen informatie bevat.

Of de beginnende gebruiker óók de principes van de archiefinventaris en met name ook deze valkuil kent, en daarmee uit de voeten kan, waag ik - denkende aan mijn eigen ervaring - zeer te betwijfelen. Ik denk dat tegenwoordig bijna alle gebruikers - waaronder een grote meerderheid van niet-historici - nooit de geheel eigen systematiek van de archiefinventaris is uiteengezet. Dit laatste probleem heeft een verder gevolg gekregen in het digitaal zoeken, wat immers gebeurt op basis van websites met archiefinventarissen. Mijn studenten zeggen al gauw dat iets er niet is. Ze bedoelen dan dat hun zoektocht in websites met archiefinventarissen geen hits van dossiers of losse stukken heeft opgeleverd waarin het gezochte woord voorkomt. Ze kijken alleen maar naar de hits en niet naar de algemene series.

Er zijn eigenlijk twee problemen die signaleerd moeten worden: gebrek aan kennis van de aard van de klassieke inventaris en de betrekkelijkheid van aangetroffen hits. Verreweg de meeste gebruikers kennen de systematiek van de klassieke inventaris niet. De remedie hiervoor kan wellicht bestaan uit twee elementen. Allereerst zouden links geplaatst kunnen worden naar een centrale tekst die uiteenzet wat de principes en valkuilen van de klassieke archiefinventaris zijn. Ten tweede zou het wellicht goed zijn bij elke hit het mogelijk te maken de structuur, de opzet en de tekst van de *gehele inventaris* te bekijken. Er zijn

websites waar dit niet mogelijk is en de zoeker via trefwoorden rechtstreeks naar hits uit verder onzichtbaar blijvende archiefinventarissen wordt geleid.

Hoe kan de betrekkelijkheid van de gevonden hits worden verduidelijkt? Op heel wat websites doorloopt de zoeker de structuur van de inventaris als hij op weg is naar de plaats van de hit. Dat lijkt mij alvast een ideale werkwijze. Als je als gebruiker daarentegen direct een aantal hits te zien krijgt en je niet kunt zien hoe de context van de inventaris eruit ziet, krijg je geen gevoel van mogelijke andere series waar informatie in verborgen kan zijn. Dat lijkt me minder wenselijk. Ik weet niet goed hoe hier een mouw aan gepast zou kunnen worden. Misschien kan de notie 'verwante archieven' - die tegenwoordig bij heel wat hits kan worden aangetroffen - worden uitgebreid. Ik denk aan verwijzingen naar de algemene series in dezelfde inventaris, waarbij opgemerkt kan worden dat die mogelijk ook hits zouden kunnen opleveren. Tenslotte lijkt het me geen kwaad te kunnen om ook in het geval van geen enkele hit een waarschuwing op te nemen over de mogelijke inhoud van algemene series.

Verwante bronnen buiten de inventaris

Ik had geen klagen over de hulp van archivariissen, maar in de loop van de jaren begon tot mij door te dringen dat zij steeds minder tijd kregen en dat er anderzijds toch wel veel vragen over archiefstukken gesteld konden worden. Daarin was ik natuurlijk niet de enige. Talloze bezoekers van archieven, zo stelde ik me voor, en zo bleek mij ook, worstelden met overeenkomstige vragen: wat is dit voor soort archiefstuk, met welk doel is het samengesteld? Hoe past het in het geheel van het archief? Is de geboden informatie betrouwbaar? En ook: is er buiten dit archief over dezelfde persoon of gebeurtenis nog méér te vinden? Kortom, de vraag rees hoe de interactie tussen de archivaris/beheerder en gebruiker verder versterkt kon worden dan met de inventaris. Met welke aanvullende instrumenten zou dat kunnen gebeuren?

Het zou heel goed kunnen dat mijn diepe emotie van overweldiging door een overvloed van archiefmateriaal in 1962 aan het beginpunt staat van de reeks initiatieven in de wereld van archiefselectie en -ontsluiting die ik als jonge hoogleraar samen met archivariissen en collegae heb genomen; een emotie die me altijd is bijgebleven. In het eerste geval - van de broncommentaren - ging het om een horizontale link tussen gemeentearchieven, een soort voetnoot bij overeenkomstige archiefseries in verschillende archieven. In het tweede geval van - de informatieprocessen - werd een verticale link gelegd tussen verwante bronnen in archieven van gemeente, provincie en rijk. De derde soort link die ik heb bepleit, relateerde het archief aan andere - meestal gedrukte - productie? van de archiefvormer die niet (meer) in het archief aanwezig is.

Broncommentaren

In een voordracht op een studiedag van de Vereniging van Archivarissen in Nederland "Andere toegangen naast de klassieke inventaris voor archieven van de negentiende en twintigste eeuw" (5 november 1981) beklemtoonde ik het belang van nadere ontsluitingen van bepaalde soorten archiefstukken uit de archiefinventaris.¹ Vervolgens werd in 1982 op initiatief van toenmalige rijksarchivaris van Gelderland drs. G. Mentink, drs. C.O.A. baron Schimmelpennick van der Ooye en mijn persoon door de Vereniging van Archivarissen in Nederland de *Commissie Broncommentaren* ingesteld. Zij liet in samenwerking met de Stichting Archiefpublicaties een serie *Broncommentaren* verschijnen. Ik beijverde mij als enige historicus van de commissie om kenners van archiefbronnen - meestal pas gepromoveerde historici - net zolang achterna te zitten totdat zij een broncommentaar gingen schrijven. Mijn eigen bijdragen betroffen de kohieren van de hoofdelijke omslag en de registers van patentplichtigen.²

Het doel van de *Broncommentaren* was kwaliteitsverhoging door versterking van de bronnenencyclopedie en de bronnenkritiek. Dit gebeurde door kennis over specifieke bronnen te ontwikkelen en die in een systematische vorm te verspreiden. Toen al werd opgemerkt dat zowel archivaren als gebruikers te weinig tijd hebben om de administratieve achtergrond en de kritische waarde van archiefbronnen te achterhalen. Omdat het erg inefficiënt zou zijn als ieder zich deze bijzondere kennis zelf eigen zou moeten maken, wilde de commissie een helpende hand bieden door commentaren uit te geven met een vaste vorm, toegepast op veel voorkomende bronnen met een sterke uniformiteit. Hiertoe werden archiefbronnen geselecteerd die er hetzelfde uitzien en in heel veel regionale en lokale archieven voorkwamen.

Hoe komt het dat deze bronnen in allerlei verschillende archieven op elkaar lijken en soms zelfs op dezelfde wijze gestructureerd zijn? De achtergrond is niet alleen dat allerlei taken van publieke instanties op elkaar lijken, maar ook - en dat is in sterke mate na 1795 het geval - door één en dezelfde wetgeving zijn gestructureerd. Kortom, het is niet toevallig dat die bronnen op elkaar lijken.

Het gaat bij de *Broncommentaren* vooral, maar niet uitsluitend, om door de centrale overheid opgezette gemeentelijke basisregistraties van een universeel karakter. Te denken valt aan bronnen zoals militieregisters, kiezerslijsten, kadastrale leggers, kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag, registers

¹ Gepubliceerd als P.M.M. Klep, 'Bronnencommentaren: een geschikte nadere toegang?', *Nederlands Archiefblad* 85 (Groningen 1981) 388-399.

² P.M.M. Klep, A. Lansink en W. van Mulken, 'De kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag, 1851-1922' in: *Broncommentaren I-IV* (Hilversum 1987) 5-14; P.M.M. Klep, A. Lansink en W.F.M. Terwisscha van Scheltinga, 'De registers van patentplichtigen, 1805-1893', in: *Broncommentaren I-IV* (Hilversum 1987) 15-40; P.M.M. Klep en M. Duijghuisen, 'De Staat van Fabrieken en Werkwinkel van 31 december 1819' in: *Broncommentaren VI IX* (Hilversum 1988) 15-30.

van patentplichtigen, registers van onroerend goed belasting, vreemdelingenregistratie, werkloosheidsstatistieken en de persoonsdossiers van de gemeentelijke armenzorg.³

Het grondpatroon van ieder commentaar bestaat uit een vijftal elementen:

- Een historische situering van de bron
- De administratieve ontstaansgeschiedenis
- Een visuele kennismaking
- Een bronkritisch commentaar (betrouwbaarheid, toetsingsbronnen)
- Voorbeelden van gebruikswijzen in historisch onderzoek

Intussen is dit type commentaar verder ontwikkeld. De productie ervan was en is gebaseerd op een open systeem. Talloze collegae en afgestudeerde studenten lieten en laten anderen delen in hun kennis van een specifieke bron. Het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis heeft het initiatief in 1992 overgenomen waardoor er nu twee series van resp. 12 en 6 delen op internet beschikbaar zijn. De meest recente publicatie bevat commentaren op zes verschillende bronnen in de sfeer van de armenzorg en de sociale zekerheid.⁴

Een verdere optimalisering van de aanwending van deze broncommentaren lijkt in principe mogelijk. Nu de digitalisering van de broncommentaren op de website van het ING een feit is, zou immers een link gelegd kunnen worden tussen de broncommentaren enerzijds en de op het web beschikbare nummers in archiefinventarissen anderzijds. De gebruiker die verwijzingen naar archiefinventarisnummers vindt bij het trefwoord "armenzorg Nijmegen" zou dan ook verwezen worden naar het bijbehorende broncommentaar betreffende bronnen van de armenzorg. Dat zou een vruchtbare verbinding kunnen zijn vanuit het oogpunt van zorgvuldig archiefgebruik.

Informatieprocessen

Tijdens het archiefonderzoek voor mijn doctoraal scriptie bleek mij hoe belangrijk de Bataafse tijd is geweest voor het verzamelen van gelijksoortige informatie over alle gemeenten in Nederland. Vanaf de Bataafse Republiek vertoonde de

³ P.M.M. Klep e.a., *Broncommentaren I-IV*: De kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag 1851-1922; De registers van patentplichtigen 1805-1893; De volkstelling van 1807/08; De registres civiques 1811 (1812, 1813) (Hilversum 1987); *Broncommentaren V*, De militieregisters 1815-1922, ('s Gravenhage 1986); *Broncommentaren VI-IX* (Hilversum 1988); *Broncommentaren X-XII* ('s Gravenhage 1990); *Broncommentaren 1-5* ('s-Gravenhage 1994-99).

⁴ Alle broncommentaren zijn intussen in digitale vorm beschikbaar: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Broncommentaren/retro>. De site is niet erg spraakzaam over de herkomst van het initiatief.

centrale overheid in Den Haag een grote informatiebehoefte die moest dienen voor de controle op de lagere staatsorganen, voor reorganisatie van de staat en voor het implementeren van nieuwe wetten. Vanuit Den Haag werden vragenlijsten en tabellen over de gekste onderwerpen rondgestuurd tot de gemeentelijke overheden erbij neervielen.

Deze ontdekking was voor mij een sensatie. Er ging een wereld voor me open: niet alleen de enorme rijkdom van de beschikbare informatie, maar ook de gelijkvormigheid ervan. Zo was immers heel goed vergelijkend onderzoek mogelijk. Van dit gemeentelijke materiaal maakte ik dan ook volop gebruik om de sociaal-economische ontwikkeling van veertig gemeenten te onderzoeken in respectievelijk de Baronie van Breda en de Antwerpse Kempen (1750-1850) en zo de oorzaken van de armoede en de rol van de grens te bepalen.⁵

De vragenlijsten en tabellen waren zowel op gemeentelijk, provinciaal als nationaal niveau terug te vinden, zonder dat dit uit de archiefinventarissen bleek. Ze zaten vaak verborgen in algemene reeksen. Door deze constatering werd ik indertijd zeer geïntrigeerd. Optimalisatie van de interactie tussen archiefbeheerder en archiefgebruiker was hier mogelijk. Gebruik kon worden gemaakt van de ordenende kracht van een centrale instantie, waardoor vele bronnen in het staatssysteem op elkaar leken.

In 1988 schreef ik hierover een bijdrage in de afscheidsbundel van de bekende Bossche rijksarchivaris Louis Pirenne. Daarin brak ik een lans voor het verzamelen van alle informatieverzoeken van de centrale overheid, dwars door alle overheidsadministraties heen.⁶ Dit leidde in 1991 tot een project op het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Charles Jurgens, Ronald Sluyter, Astrid Verheusen en Joke Roelevink verzamelden grote aantallen informatieverzoeken van de centrale overheid. Deze zijn thans opgenomen in een databank van het Nederlands Historisch Instituut die op de website van het ING staat.⁷ Op basis van dit materiaal schreef ik met Astrid Verheusen een bijdrage over de zeer opmerkelijke statistische revolutie van de Bataafs-Franse Tijd.⁸

⁵ P.M.M. Klep, *Groeidynamiek en stagnatie in een agrarisch grensgebied. De economische ontwikkeling in de Noord Antwerpse Kempen en de Baronie van Breda, 1750-1850*. (Tilburg 1973).

⁶ P.M.M. Klep, 'Kanttekeningen bij het Bataafs Frans beschrijvende bronnen-materiaal in Nederland, 1795-1813', in: *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Varia Historica Nova Ludovico Pirenne dedicata*, ('s Hertogenbosch 1988) 257-267. Zie ook: P.M.M. Klep, 'Researchwaarde en toegankelijkheid van het beschrijvende bronnenmateriaal uit de Bataafs-Franse Tijd', *Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek* 55 (1992), 3-14.

⁷ P.M.M. Klep en Ch. Jurgens, *Informatieprocessen in de Bataafs-Franse Overheid* ('s Gravenhage 1995). Op de website van het ING zijn er twee adressen: : http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Informatieprocessen_van_de_Bataafs-Franse_overheid_1795-1813 en <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BataafsFranseBronnen>.

⁸ P.M.M. Klep en Astrid Verheusen, 'The Batavian Statistical Revolution in the Netherlands 1798-1802', in: Paul M.M. Klep en Ida H. Stamhuis ed., *The Statistical Mind in a Pre-Statistical Era: the Netherlands 1750-1850*, (Amsterdam 2002), p. 217-240.

De drie lagen in de overheidsorganisatie - rijk, provincie en gemeente - blijken door informatiestromen nauw met elkaar te zijn verbonden. Een van de zwakke punten van het systeem van de archiefinventarissen is dat de verbindingen van informatie met andere bestuurslagen lang niet altijd worden gelegd. Informatie over het schoolwezen in een provinciaal archief wordt niet verbonden met nummers in archiefinventarissen in gemeenten of bij de rijksoverheid. Dit betekent dat een bron in de gemeente Nijmegen, zoals een overzicht van het schoolwezen, weliswaar zeer nauw gerelateerd is aan een dergelijk overzicht op provinciaal en nationaal niveau, maar dat dit niet uit de hits in de bestaande archiefinventarissen blijkt.

Een verdere optimalisering van de aanwending van archiefbronnen in samenhang met de bijeengebrachte informatieprocessen lijkt in principe mogelijk. Nu de digitalisering van de informatieprocessen op de website van het ING een feit is, zou immers een link gelegd kunnen worden tussen de specifieke informatieprocessen enerzijds en de op het web aangetroffen *hits* in archiefinventarissen anderzijds. De gebruiker die *hits* naar een serie archiefinventarissen vindt bij het trefwoord "schoolwezen", zou dan ook verwezen kunnen worden naar de informatieverzoeken van de centrale overheid. Ook dat zou een vruchtbare link kunnen zijn vanuit het oogpunt van zorgvuldig archiefgebruik.

Relatie met gedrukte informatie

Bij mijn archiefonderzoek bleek mij (vaak pas veel later) dat bepaalde archiefonderdelen ook in druk bestonden. In het geval van gemeente- en provinciebesturen en de rijksoverheid vond ik besluiten, notulen, rapporten, verslagen en statistieken in gedrukte vorm. Verwijzingen naar dit materiaal ontbreken in archiefinventarissen. Bij het schonen van het archief worden alle gedrukte zaken meestal verwijderd en naar een bibliotheek overgebracht. Wat een ramp voor de onderzoeker!

De 'natuurlijke' habitat van een archief bestaat uit een combinatie van papieren, digitale bestanden, fotomateriaal, boeken, tijdschriften, grijze publicaties en oral history. Een van de eerste dingen die bij de voorbereiding van inventarisatie gebeurt, is het al dan niet ruw scheiden van deze materialen, waarbij de samenhang van archiefbestanden en niet-archiefbestanden lang niet altijd wordt vastgelegd. Het gaat om verslagen, rapporten, en statistische informatie, al dan niet doorgegeven aan de Kamer van Koophandel, het Centraal Bureau voor de Statistiek of de Rijksoverheid. De archiefvormer heeft op deze manier vaak heel wat meer geproduceerd dan zijn eigen papieren en digitaal archief. Deze omstandigheid is - met een beroep op de overzichtelijkheid - voor archivariissen soms zelfs aanleiding om bepaalde archiefbestanden te vernietigen.

Een verdere optimalisering van de aanwending van archiefbronnen in samenhang met de informatie buiten het papieren en digitale archief lijkt in

principe mogelijk. De gebruiker die *hits* in archiefinventarissen vindt bij het trefwoord "schoolwezen", zou dan ook verwezen kunnen worden naar andere door de archiefvormer afgescheiden productie over het schoolwezen. Ook dat zou een vruchtbare link kunnen zijn vanuit het oogpunt van zorgvuldig archiefgebruik.

De ellende van de (noodzakelijke) archiefvernietiging

Eind jaren tachtig van de vorige eeuw gonsde het in het archiefwezen van een nieuwe bedrijvigheid: het binnenhalen van twintigste-eeuwse archieven. De overheidsbezuinigingen en de nieuwe normen van efficiëntie bij de overheid brachten een grote verandering met zich mee: al wat er nog aan oud archief bij de overheidsadministratie stond, diende zo snel mogelijk te worden afgestoten naar de archiefbewaarplaatsen. Het ging om een overweldigende hoeveelheid van honderden kilometers archief, speciaal op de ministeries, maar natuurlijk ook bij de diensten van de overheid, bij de provincies en de gemeenten. Liefst 97% zou hiervan vernietigd moeten worden, zo werd er gezegd. De kunst was, zo werd eraan toegevoegd, om alleen datgene uit het overheidsarchief te selecteren dat werkelijk van belang was.

Deze problematiek vervulde mij aanvankelijk met ontzetting, later met grote zorg. Hoewel sommige collegae historici stug bleven volhouden dat 'alles' bewaard zou moeten worden, zag men in het veld wel in dat er behoorlijk geselecteerd zou moeten worden. Maar aan de hand van welke criteria? De Rijksarchiefdienst ontwikkelde criteria die de beleidsontwikkeling van de overheid centraal stelde. Tot mijn grote schrik constateerde ik dat dit impliceerde dat alleen materiaal over de totstandkoming en herziening van het beleid en de regelgeving bewaard zou moeten blijven; de rest kon na verloop van tijd wel weg.

Al het wetenschappelijk onderzoek over de samenleving dat ik had gedaan zou immers simpelweg niet mogelijk zijn geweest als dergelijke criteria bijvoorbeeld door de Bataafse overheid waren toegepast. Alle informatieverzoeken en het daarmee opgehaalde materiaal zou zijn vernietigd! Bijna alle stukken waarin de uitvoering van de wetten en de communicatie tussen de overheid en de burgers vastgelegd ligt, bijvoorbeeld in de vorm van dossiers over personen, bedrijven, organisaties, aanvragen, vergunningen, belastingen, ziekte, onderwijs, cultuur, religie, militaire dienst en sociale steun zouden eveneens verdwenen zijn, inclusief de normatieve aspecten hiervan. Het overheidsarchief vormt een unieke spiegel van de samenleving, met een grote rijkdom aan informatie en emotie van burgers in die samenleving. Waarom zouden we dat weggooien ten faveure van enige beleidsstukken? Dit was het begin van een strijd tegen de zienswijze van de toenmalige Rijksarchivaris, mr. F. C. J. Ketelaar (1989-1997) en zijn medewerkers werkzaam in het *Project Invoering Verkorting Overbrengings Termijn (PIVOT)*.

Ik kreeg de gelegenheid om de belangen van een meer evenwichtige archiefselectie te verdedigen door mijn lidmaatschap van de Raad voor het Cultuurbeheer (Rijkscommissie voor de Archieven), later in de Commissie Archiefbeleid van de Raad van Cultuur (in de jaren 1990-98), en - in meer technische zin - in de zogenaamde Commissie III van de Rijkscommissie voor de Archieven (1993-96) die afzonderlijke vernietigingslijsten beoordeelde. De beperking van de bewaarcriteria tot de eisen die gesteld kunnen worden aan een geschiedenis van beleid en regelgeving - een mijns inziens typische etatistische benadering van archiefselectie - stelde ik tegenover de culturele waarden van wetenschap en van participatie van burgers aan de cultuur. We bewaren al dat archief toch niet in eeuwigheid op basis van criteria die alleen voor de ambtenarij en een (beperkte) geschiedenis van regelgeving van belang zijn? In 1992 publiceerde ik hierover een artikel in *Janus*, het blad van de internationale vereniging van archivariissen. Hierin kwam ook de professionele ethiek van archivariissen aan de orde. Ik bepleitte een culturele invulling daarvan, niet een administratief-etatistische. Hetzelfde deed ik in een nota voor de Archiefraad. Mijn kritiek werd met name door de gemeentearchivariissen goed ontvangen.⁹

Dat was het startschot voor een lange, vermoeiende strijd die in 2005 met enig succes werd afgesloten door de volmondige erkenning van de superioriteit van de culturele benadering van selectiecriteria.¹⁰ De ruimte ontbreekt hier om hierover uitvoerig verslag te doen, maar enige belangrijke punten mogen niet ontbreken. Al heel gauw kwam het *Nederlands Historisch Genootschap* in het geweer. In 1993 werd een discussiebijeenkomst georganiseerd en een bundel gepubliceerd over selectie en vernietiging van archiefmateriaal.¹¹ Ik verdedigde de stelling dat in de eerste plaats naar de blijvende culturele informatiewaarde van archiefstukken moest worden gekeken, naast de aflopende administratieve waarde.¹² Een nieuw ingestelde Archiefcommissie van het Genootschap

⁹ P.M.M. Klep, 'About ethics of appraisal of archival records', *Janus. Archival Review of the International Council on Archives* 2 (1992) 61-71. Vertaald als: "La valutazione dei documenti d'archivio in Olanda: nuove tecniche, valori ed etica professionale", *Società e Storia* 68 (1995) 391-406. Zie voorts: *Archieven bewaren: cultureel investeren in de toekomst* (Nijmegen 1992) (Nota opgesteld ten behoeve van de Rijkscommissie voor de Archieven).

¹⁰ P. Brood, P.M.M. Klep e.a., *Selectie. Waardering, selectie en acquisitie van archieven* (Stichting Archiefpublicaties, 's-Gravenhage 2005) (= Jaarboek 2004 van de Stichting Archiefpublicaties); hierin onder meer: 'Verschuivende visies en praktijken. Archieven bewaren voor onderzoek en cultuur' 84-105.

¹¹ P.M.M. Klep, M. de Keuning en G.N. van der Plaats ed., *Selectie en vernietiging van archiefmateriaal. Een discussie tussen archivariissen en historici* ('s-Gravenhage 1994). P.M.M. Klep, 'Selectie en vernietiging van archiefmateriaal. Waar blijft het standpunt van de historici en van het Nederlands Historisch Genootschap' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 108 (1993) 190-197.

¹² P.M.M. Klep, 'Informatie-analyse van archiefbestanden. Een bijdrage tot de discussie over selectie en vernietiging van archieven', *Nederlands Archiefblad* 98 (1994) 20-27. Ook verschenen in *Overheidsdocumentatie*.

mocht adviezen uitbrengen aan de Rijksarchiefdienst alvorens tot vernietiging zou worden besloten. Omdat het wel duidelijk was dat de ruimte in archiefbewaarplaatsen zou ontbreken om de vaak zeer omvangrijke verzamelingen dossiers betreffende burgers te bewaren, verdiepte ik me met een groep collega's in de problematiek van het trekken van steekproeven uit series dossiers. Dit werd in 1997 met een publicatie afgerond.¹³ De problematiek van selectie en vernietiging vraagt nog altijd om grote aandacht, vooral nu zoveel (archief)materiaal slechts in digitale vorm aanwezig is. Dit type bestanden is zeer kwetsbaar en kan zonder bescherming snel verdwijnen.

Sensaties van ontdekkingen

Te midden van de soms heftige sensaties die ik doormaakte in de omgang met archiefbronnen wordt een belangrijke plaats ingenomen door de opwinding over een bijzondere ontdekking. Tijdens mijn middelbare schooltijd deelde ik deze opwinding met alle familiehistorici die een zoektocht in het verleden ondernamen. Ik volgde een keten van voorouders, terug in de 19de, 18de, 17de en zelfs 16de eeuw. Al gauw had ik de fichebakken op het archief doorgenomen, daarna begon het echte werk. Eerst doop-, trouw- en begraafregisters, maar daarna vorderde ik traag door de steeds moeilijker leesbare notariële akten, verpondingsboeken, bijlagen van rekeningen en rollen van het gerecht. Vondsten waren voor mij vergelijkbaar met de belevenissen van een archeoloog, die zelden een wereld open ziet gaan als hij op de goede plaats de spade in de grond zet, maar veel vaker deelvondsten door puzzelwerk met elkaar moet combineren alvorens enig inzicht ontstaat. Uiteraard liet ik niet na de familie van mijn vorderingen op de hoogte te houden.

Zo'n prachtige vondst was - waarschijnlijk in 1964 of daaromtrent - het notarieel testament van mijn rechtstreekse, behoorlijk omstreden en waarschijnlijk ook criminele voorouder Cornelis Jan Jacob Dierickx Clep (1600-1665). Hij was herbergier in Hoeven (bij Oudenbosch) en soms ook 'militaire soldaat onder zijnne Conicklijke majesteijt' in de woelige strijd van de Tachtigjarige Oorlog in West-Brabant. Op een gegeven moment werd hij veroordeeld en verbannen uit het markizaat van Bergen op Zoom (waaronder het dorp Hoeven ressorteerde), iets wat door de Raad van Brabant in Den Haag uiteindelijk weer werd teruggedraaid.

In het testament uit 1627 liet hij 'sieck sijnde naar den lichaem nochtans sijne vijf sinnen, verstant ende memorie wel ende perfectelijck machtich', geld en goederen na aan Lieveken Matheusen 'sijne wettige huijsvrouw', zijn zuster, een nichtje, en zijn halfzuster.¹⁴ Niet alleen werden aldus gecompliceerde fami-

¹³ P.M.M. Klep ed., *Steekproeven uit massale archiefbestanden ter wille van het historisch belang* (Den Haag 1997).

¹⁴ Notarieel Archief Hoeven Mr Johan Beerts, inventarisnr 4366.

lielaties aan het licht gebracht, bovendien trof ik dankzij het langgerekte patroniem waarmee hij werd genoemd, de naam van zijn vader, grootvader en overgrootvader in één keer aan. Ondanks verwoed zoeken heb ik overgrootvader Dierick nooit kunnen vinden, ook niet in omliggende dorpen. Hij zal wel Hoeven zijn binnengewaaaid tijdens de troebelen van de Tachtigjarige Oorlog. Grootvader Jacob Dierickxen bijgenaamd 'de Clepper' trof ik vanaf 1595 aan in Hoeven. Vader Jan Jacob Dierickxen (1576-1625), ook genoemd Jan Jacobsen Clep, was schepen en 'stadhouder in den Hoeven'. Hij kon het beste gedocumenteerd worden.

Na mijn middelbare schoolperiode heb ik niet veel meer aan familiegeschiedenis kunnen doen: dat staat op mijn lijstje om 'later' te hervatten. Toch liepen er directe lijnen tussen de bronnen die ik uit dien hoofde had gezien en gelezen, en mijn later professioneel werk. In 1970 was ik geïnteresseerd geraakt in de geschiedenis van de samenstelling van het huishouden in Europa. Ik verzamelde onder leiding van de latere hoogleraar agrarische geschiedenis te Wageningen, Ad van der Woude, achttiende-eeuwse hoofdgeldkohieren en negentiende-eeuwse bevolkingsregisters van een zestal dorpen. Dat was uniek materiaal. Daarvan wist ik al langer dat zij met naam en toenaam de samenstelling beschreven van alle huishoudens van de Brabantse dorpen. Van der Woude scheurde met zijn auto met hoge snelheid over de smalle dijken van het West-Brabantse landschap en regelde dat ik de kohieren in het archief van Nijmegen - toen gevestigd in de Mariëburgkapel - kon analyseren. Op grote computerleesbare vellen bracht ik de gegevens van honderden families in 1750, 1775, 1800, 1829 en 1849 over, waarna de verzamelde informatie in Wageningen met behulp van statistische computerprogramma's werd verwerkt. In 1973 presenteerde ik de gegevens als bijvakschrijving waarvan de tekst spoedig daarna werd gepubliceerd.¹⁵

Tijdens het archiefonderzoek dat ik in de jaren 1973-76 voor mijn Leuvense proefschrift verrichtte - vooral in het Rijksarchief Brussel - zocht ik naar bronnen die de sociaaleconomische transitie en de maar niet wijkende massale armoede in de periode 1750-1850 konden verhelderen. Ik stootte in het nauwelijks geordende archief van Raad van Financiën, de Geheime Raad, het Fiscaal Officie van Brabant en de Staten van Brabant op fascinerende capitaties en volkstellingen. Deze gaven een prachtig gedetailleerd inzicht in de sociale en economische omstandigheden van de families in de dorpen en steden van het hertogdom Brabant. Honderden lijsten gingen door mijn handen. Zij konden worden gecombineerd met negentiende eeuwse tellingen, vooral die van 1846. Een van mijn mooiste kleine vondsten was een toevallig bewaard gebleven ingevuld lokale landbouwtellingsformulier in het archief van Houtvenne, een piep-

¹⁵ P.M.M. Klep 'Het huishouden in westelijk Noord Brabant: structuur en ontwikkeling, 1750-1849' in: A.A.G. *Bijdragen* (Wageningen: Afdeling Agrarische Geschiedenis der Landbouwhogeschool) 18 (1973) 23-95.

klein dorpje. Daardoor was het mogelijk de in druk uitgegeven landbouwstatistiek van 1849 kritisch te interpreteren. Zo kon ik mijn these ontwikkelen van 'transformatie' van de gezinsarbeid en de tamelijk nefaste rol van het grondbezit daarin.¹⁶

Ook gedrukte bronnen waren soms een sprong in de lucht waard. Begin jaren negentig kreeg ik een steeds duidelijker idee over het historisch belang van de verhouding tussen volwassen kinderen en hun ouders voor de sociaal-economische geschiedenis. Solidariteit of strijd? Loyaliteit, ruzie of vertrek? Ik noem twee voorbeelden van bronnen die ik vond.

In 1994 kreeg ik bij toeval de vierdelige gedrukte Landbouwenquête van 1888 onder ogen.¹⁷ Deze is opgebouwd aan de hand van lokale antwoorden op een centraal geredigeerde vragenlijst over de institutionele, agrarische, sociale en culturele crisissituatie op het platteland. Enkele van de vragen gingen precies over de warmte of kilheid in de verhouding tussen ouders en kinderen. Het onderzoek dienaangaande leverde me twee publicaties op. De eerste, samen met Hans Heger en Henny Gooren over het bestaan van fundamentele regionale verschillen in Nederland.¹⁸ De tweede bijdrage ging over het geruzie over het afgeven van arbeidsverdiensten door de kinderen aan de ouders. In het kustgebied van Nederland gaven de kinderen niets af. Ze betaalden alleen kostgeld. In het binnenland daarentegen kwam het heel vaak voor dat kinderen alles afgaven. Hoe moest dit verklaard worden?¹⁹ Later volgde nog een nadere uitwerking van de problematiek, in het kader van een internationale vergelijking van patriarchaal gedrag in Europa en Azië.²⁰

Serendipiteit

Het tweede voorbeeld is een product van serendipiteit, ofwel de kunst van de alerte zoeker om een verrassende, ongezochte vondst te doen. Dit is wellicht een van de aantrekkelijkste aspecten van het archiefonderzoek. Ontdekken kan

¹⁶ P.M.M. Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek in Brabant, 1700-1900* (Nijmegen 1981).

¹⁷ *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland ingesteld door de Landbouwcommissie benoemd bij Koninklijk besluit van 18 September 1886* ('s Gravenhage 1890), 4 dln.

¹⁸ H. Heger, H. Gooren en P.M.M. Klep, 'Labour Relations, Culture and Fertility in Dutch Agricultural Communities, 1888', *Economic and Social History in the Netherlands*, 6 (1994) 221-238.

¹⁹ P.M.M. Klep, 'The relationship between parents and adult children in the economic culture of the rural Netherlands 1880-1910', *The History of the Family, An International Quarterly*, 9 (2004) 385-400.

²⁰ 'An adult life before marriage: Children and the Hajnal Hypothesis', in: T. Engelen en A.P. Wolf eds, *Marriage and the Family in Eurasia. Perspectives on the Hajnal hypothesis*, (Amsterdam 2005) 241-270.

niet op commando. Zoals de natuurkundige Pek van Andel zegt: 'Serendipiteit is de kunst te zoeken naar een speld in een hooiberg en eruit te rollen met een boerenmeid.' Je hebt ruimte, tijd, cultuur, kennis en belangstelling nodig.²¹ Alles precies plannen gaat niet; je moet je soms - door zo'n vondst - op sleep-touw durven te laten nemen. Een mix van beide benaderingen is me vaak goed gekomen, maar de academische cultuur is door schrijvend tijdgebrek en een steeds maar verder oprukkende planmatigheid tegenwoordig anders gericht: je krijgt de tijd en kans niet meer om 'zomaar' in bibliotheken en archieven rond te zwerven, zelfs niet als junior onderzoeker.

Een aardig voorbeeld van serendipiteit in mijn omgang met bronnen - in dit geval opnieuw een gedrukte bron - is het volgende. Ik had mij voorgenomen een bijdrage te schrijven voor een bundel ter nagedachtenis van een goede vriend van me, de helaas plotseling overleden directeur van het KDC Jan Roes (1939-2003). Mijn plan was een studie te maken van het kleine boerenprobleem en de rol van de Nederlandse katholieke boerenbonden in de naoorlogse plattelands-vernieuwing in Brabant en Limburg. De geschiedenis van de katholieke boerenbonden was mij vertrouwd, doordat ik samen met Jan een reeks proefschriften en projecten op dit terrein had afgewikkeld.

Één van de vele trefwoorden die ik tijdens de voorbereiding op deze bijdrage gebruikte was: 'boerengezinnen'. Wie schetste mijn verbazing, dat hieronder een zeer ongewoon sociaal-psychologisch rapport van de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond bleek te schuilen: *De relaties en de sfeer in het agrarisch gezin*. De fraaie titel kon niet verhullen dat het gewoon over ruzie ging. De bond maakte zich zorgen en had besloten eens wat buiten de klassieke agrarisch-politieke banen te treden. Dat sloot perfect aan op mijn belangstelling voor de geschiedenis van de ouder-(volwassen)kind relatie. Verder zoeken bracht een thema naar boven waarover door alle maatschappelijke veranderingen meer in het bijzonder heel wat ruzie in boerengezinnen was ontstaan: de ouderlijke boedelverdeling door de kinderen. Deze twee vondsten van gestencilde rapporten waren prachtig! Prompt besloot ik mijn bijdrage te richten op de gezinsproblematiek van de boerengezinnen en de bemoeienis van de boerenbonden hiermee.²²

²¹ P. van Andel, 'Anatomy of the Unsought Finding. Serendipity: Origin, History, Domains, Traditions, Appearances, Patterns and Programmability', *The British Journal for the Philosophy of Science* 45 (1994) 631-48.

²² P.M.M. Klep, 'De Nederlandse katholieke boerenbonden en de agrarische gezinsproblematiek' in: T. Clemens, P.M.M. Klep en L. Winkler ed., *Moeizame moderniteit. Katholieke cultuur in transitie. Opstellen voor Jan Roes (1939-2003)* (Nijmegen 2005) 316-341. De gevonden gedrukte bronnen zijn: *De relaties en de sfeer in het agrarisch gezin. Rapport van de Commissie Gezinsproblematiek van de KNBTB* ('s Gravenhage 1961) en *Rapport boedelscheiding. Limburgse Landbouw- en Tuindersbond* (z.p. z.j.).

Conclusie

Enkele jaren geleden publiceerde ik een slotbeschouwing in *Persoonlijk verleden. Over geschiedenis, individu en identiteit*, een bundel die ik samen met Carla Hoetink en Thijs Emonds uitgaf naar aanleiding van een door de Nijmeegse Geschiedenis Studentenvereniging georganiseerd congres. Het centrale thema was de rol van het verleden in het persoonlijke leven van mensen. Het ging om de passies die erachter zitten, en de consequenties van de omgang met het verleden voor de keuzes die mensen in het persoonlijke leven maken. In mijn bijdrage ging het over mijn persoonlijke omgang met het verleden en vooral wat het verleden met mensen zoal doet. Is er niet een toegepaste geschiedwetenschap nodig, die probeert die effecten van het verleden op het individu systematisch in kaart te brengen? Mijn antwoord daarop was bevestigend.²³

Nu ik deze bijdrage heb geschreven vind ik het een beetje merkwaardig dat ik daarin mijn 'bronnensensaties' en mijn in sommige opzichten bepalende omgang met historische bronnen nauwelijks aan de orde heb gesteld.²⁴ Vermoedelijk heb ik mijn passie voor bronnen altijd als volkomen vanzelfsprekend beschouwd. Hoewel er een stevig verhaal te vertellen is over de ontwikkeling van mijn thema's en onderzoeksvragen, en mijn theoretische manier van wetenschappelijke representatie van het verleden als 'maatschappelijke ontwikkeling', moet de conclusie van deze zoektocht naar bronnensensaties toch ook zijn dat ik sterk geleid ben geweest door mijn affiniteit met historische bronnen en mijn behoefte aan zwerftochten in bronnenland.

In bepaalde opzichten ging die affiniteit ook uit boven mijn eigen directe belang van de bronnen die ik nodig had voor mijn persoonlijke historische research. Het was bijzonder prettig vele collegae te ontmoeten - met name in de sfeer van de broncommentaren en de discussie rond de archiefvernietiging - bij wie ik deze belangeloze affiniteit herkende en zonder wie deze initiatieven een snelle dood waren gestorven. Een diep respect voor het geheel van de historische bronnen waarmee wij en onze nakomelingen het moeten doen, en voor een adequate ontsluiting daarvan, is en blijft een wezenlijk element van de identiteit van de historicus.

Paul Klep (1948) is hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

²³ P.M.M.Klep, 'Persoonlijke omgang met het verleden' in: P. Klep, C. Hoetink en T. Emonds ed., *Persoonlijk verleden. Over geschiedenis, individu en identiteit* (Amsterdam 2005) 95-102. Helaas is het initiatief - gedurende een aantal jaren geconcretiseerd in het minoronderwijs *Publieksgerichte Geschiedenis* - ondanks grote belangstelling door de bezuinigingen in de faculteit grotendeels verdwenen.

²⁴ Hetzelfde geldt voor het uitgebreide interview dat Leo Noordegraaf me in 2004 afnam: L. Noordegraaf, *Waarover spraken zij? Economische geschiedbeoefening in Nederland omstreeks het jaar 2000* (Amsterdam 2006) 159-169.

Peter Rietbergen

Terug naar de bron?

Vragen de redacteurs van dit themanummer naar onze meest primaire historische sensatie? Het gevoel oog in oog te staan met 'het verleden', er ineens deel van uit te maken - al beseffen we dat zulks feitelijk onmogelijk is - heeft immers altijd een bron, ja zelfs: het begin van die ervaring is zelf een bron, in de ruimste zin des woords.

Het kan een geluid zijn, zoals Marcel Proust treffend beschrijft in zijn *Op zoek naar de Verloren Tijd*: het geluid van een kerkklok waardoor, ineens, zich een venster op vergeten herinneringen opent. Het kan een roman, toneelstuk of gedicht zijn, een foto, film of televisieprogramma, een gebouw of een landschap, maar ook wat iemand zegt, het gebaar dat hij of zij maakt. Alles wat mensen maken, is cultuur, in ruimte en tijd, en dus is alle cultuur ook wat wij 'geschiedenis' noemen, of beter gezegd: is alle cultuur ons historisch proces. Alle cultuur verwijst daarnaar, al beseffen wij dat zelden, omdat we 't ons niet 'herinneren'.

Doch de redacteurs vragen niet om algemene bespiegelingen over het fenomeen historische sensatie, maar naar onze meest persoonlijke bronervaring. Die éne ultieme is er, voor mij althans, niet. Elk nieuw onderzoek begint met een uniek moment waarop ik weet: dát thema wil ik verder uitzoeken, over die persoon wil ik meer weten - en dan zeg je ook, impliciet of expliciet: dat wordt mijn volgende artikel, mijn volgende boek. In de loop van het onderzoek zal misschien nogmaals zo'n moment voorvallen: als een verhoopte bevestiging van de oorspronkelijke keuze, als broodnodige doorbraak in een vastgelopen analyse. Terugkijkend heb ik een aantal ervaringen nog helder voor de geest staan.

Januari 1976: een waterig-zonnige ochtend in Rome. Ik besluit om niet door de Porta St. Anna meteen de straat naar de Cortile del Belvedere op te gaan om in het Vaticaan Paleis mijn dagelijkse uren in het Vaticaan Archief te beginnen: ik wil nog even doorlopen, tot de colonnades van de St. Pieter. Die had ik natuurlijk tientallen keren gezien, in mijn twee proefschrift-in-Rome-jaren. Maar nog nooit had ik me echt afgevraagd wat nu eigenlijk hun doel is, waarom ze eruit zien zoals ze eruit zien, wie ze bedacht en ook: wie ze gebouwd hebben?

Vanaf dat moment stopte ik niet meer met soebatten. Van de kardinaal-archivaris ging ik naar de kardinaal-aartspriester van de St. Pieter, alsmaar vriendelijk lachend, alsmaar uitleggend wat ik wilde - en intussen deze heren inwen-

dig verwensend om hun clericaal-welwillende traagheid. Dusdoende daalde ik de Curiale hiërarchieladder af totdat ik, op een koude februari-ochtend, Don Cipriano Cipriani mocht ontmoeten, die mij nederig opwachtte in de St. Pieter zelf. Als bij toverslag opende dit kleine patertje een stuk marmer in de muur van een van de vier gigantische pijlers die Michelangelo's koepel dragen. En hij ging me voor, een eindeloze wenteltrap op - naar de geheime schat, de archieven van de 'Kerkfabriek van de St. Pieter', opgeslagen op de zesde en zevende verdieping van die met tientallen kamers gevulde megazuil.

Daar, waar ik vanaf de kroonlijst zestig meter naar beneden kon kijken, op Bernini's bronzen baldakijn en op de duizenden bezoekers die als mieren over het marmer van de kerkvloer kropen, kwam behalve het patertje vrijwel nooit iemand. Zeker, aanvankelijk was hij wat nurks, deze geestelijke die als enige de zorg had over de duizenden banden en bundels waarin de honderdduizenden documenten zitten die, vanaf de vroege zestiende eeuw, de schriftelijke neerslag zijn van alles wat met de zaken van de St. Pieter te maken heeft. Maar hij wende aan mijn bezoek.

'Elke morgen kondigde ik mezelf aan bij een soldaat van de pauselijke lijfwacht. Die belde 'naar boven', en Don Cipriano kwam de wenteltrap af. Telkens was er dat spannende "Sesam, open U"-moment: de marmeren muurplaat verschoof, en ik verdween in de ingewanden van de basiliek, verrast-jaloers nagekeken door de bezoekers die zich in die hoek van de kerk ophielden.

Het was winter, en mijn schatkamer was onverwarmd. Ik droeg wanten - de vingertoppen had ik afgeknipt om de bullen en de brieven, de bouwtekeningen en de betaalregisters te kunnen hanteren. Elke dag om elf uur dronken wij een glaasje Averna, om onze verkleumende leden te verwarmen. En ik las - honderden folio's uit tientallen soms nog met zeventiende-eeuwse touwtjes dichtgebonden en sindsdien nooit meer geopende kartonnen omslagen, van een enorm archief dat geen echte inventaris had! Dus legde ik Don Cipriano uit wat voor soort documenten ik hoopte te vinden. Hij liep af en aan: zelf mocht ik de archiefkamers niet in. Ik sprokkelde, ordende, constateerde lacunes, vroeg opnieuw: is er een tekst zus, of zo? Zijn er brieven over dit of dat? De vondsten waren schitterend, want het archief van de "Fabbrica di San Pietro" opent vergezichten die reiken tot Mexico en de Filippijnen - ook daarvandaan kwam eeuwenlang het geld voor bouw, decoratie, onderhoud én uitbreiding van deze voor de christelijke wereld iconische kerk.

Daar, bovenin de St. Pieter die, als gebouw én als historische ervaring, óók maandenlang mijn bron was, net zoals de documenten die ik bestudeerde, begon en voltooide ik het laatste hoofdstuk van *Pausen, Prelaten, Bureaucraten*, mijn dissertatie over pauselijke machtspolitiek, een politiek die zich tot op de dag van vandaag symbolisch uitdrukt in de marmeren armen die het Pietersplein omvatten.

Voorjaar 1983. Mijn promotie naderde: het proefschriftmanuscript lag bij de twee hoogleraren-promotoren. Desniettemin besepte ik dat in mijn historische vorming iets essentieels ontbrak: het wetenschappelijk 'uitgeven' van een tekstuele bron. Omdat Rome ver weg was - vliegen was toen nog onbetaalbaar! - en ik in Nijmegen een drukke baan had, die me weinig onderzoekstijd bood, besloot ik tot een project waarvoor ik alleen maar naar 's-Haghe hoefde te gaan, naar het toen nog zogeheten Algemeen Rijksarchief (ARA). Dat herbergt ook een van 's werelds grootste 'koloniale' archieven, dat van de VOC, terecht op de UNESCO-erfgoedlijst gezet.

Vanaf 1609 werden de operaties van de Compagnie in Azië geleid door een 'gouverneur-generaal'. De eerste GG was Pieter Both, en aan hem was, had ik vastgesteld, nog nooit een analytische studie gewijd. Zijn vele, telkens vele folio's lange brieven aan de "Heren XVII" in de Republiek waren uitgegeven door de historicus W. Ph. Coolhaas. Maar toen ik me in diens dikke bronnenboek verdiepte, en het legde naast de originele documenten, be kroop me een gevoel van, eerst, bevreemding, en vervolgens woede. Weliswaar gaf Coolhaas in zijn editie aan dat hij 'af en toe' wat weggelaten had, maar schreef daarbij dat het slechts enkele, onbelangrijke woorden of zinnen betrof. Toch stelde ik vast dat hele pagina's tekst ontbraken, en dat die allerlei belangwekkende informatie bevatten. Dus besloot ik tot een integrale brievenuitgave, als tweede deel bij *De Eerste Landvoogd*, de biografische studie die in 1987 verscheen.

Drie jaar lang, om de veertien dagen, reisde ik voor dag en dauw Haagwaarts, om rond negenen - eerst nog in het oude, neogotische ARA, later in het nieuwe, modernistische - naar Boths handschrift te turen, en te proberen zijn woorden letter voor letter te ontcijferen en te transcriberen. Met de hand, natuurlijk, want pc's, laat staan laptops, waren nog niet uitgevonden. Eerlijk gezegd: het was pokkenwerk. Soms was de inkt zo vervaagd of had inktvraat het papier zo aangetast, dat slechts een infrarode lamp enige leesbaarheid bracht.

Maar je leert iemand wel kennen als je hem jarenlang elke twee weken gedurende een dag 'ontmoet'. Er kwamen momenten dat ik kon voorspellen wat Boths reactie zou zijn op bepaalde vragen en opmerkingen van "de Heren Maiores" uit "Patria". Dan opende ik zijn antwoordbrief en schreef hij zoals ik verwacht had: veelal kort, vaak korzellig omdat hij vond dat "de Zeventien" zijn problemen niet begrepen, maar altijd helder en met visie, hoewel niet imperiaal-gedreven zoals, een paar jaar later, de vierde GG, Jan Pieterszoon Coen.

Het mooiste moment brak aan toen ik las waarom nu eigenlijk, terwijl toch de foelie en de kruidnagel, en daarmee Ambon en Banda, het hoofddoel van de VOC-activiteiten waren, Both zich al snel na aankomst richtte op Java waar, tien jaar later, Coen het fort Batavia stichtte. Daar lag, in het binnenland, het de Nederlanders nog vrijwel onbekende imperium van de soesoehoenan van Mataram - vandaar onze uitdrukking 'vreemde snoeshaan'. Daar werd de rijst verbouwd die de Compagnie nodig had om in Zuidoost-Azië zijn scheepslieden en soldaten te voeden. Ik begreep: zonder rijst geen specerijen. Zonder contac-

ten en contracten met de "keyser" van dat Javaanse rijk had de VOC niet kunnen overleven. Zo begreep ik, ineens, veel meer van Boths politiek tijdens zijn vijf Indische jaren.

Anderhalf decennium later. Ik was, in gedachten maar soms ook letterlijk, teruggekeerd naar Rome, vanwege mijn fascinatie voor de (cultuur-)politiek van de zeventiende-eeuwse pausen. Toch kwam Azië opnieuw op mijn weg.

Jarenlang had ik gewerkt aan een boek over de Europese cultuurgeschiedenis. Juist daardoor beseftte ik temeer dat in het Nijmeegse geschiedeniscurriculum aandacht besteed moest worden aan de niet-Europese wereld, bijvoorbeeld aan China en Japan, imperia die in de 'vroegmoderne' tijd moeiteloos wedijverden met, ja zelfs in veel opzichten superieur waren aan de Europese staten. Aangezien ik alleen college kan geven over zaken waarnaar ik ook, op kleinere of grotere schaal, eigen onderzoek gedaan heb, besloot ik mij te verdiepen in Europa's visies op Japan, gedurende tweehonderd jaar bemiddeld door de VOC, die immers als enige toegang had tot het eilandenrijk.

De monografie die van dat besluit de neerslag vormt, schreef ik, na vanaf 1993 speurwerk in archieven en bibliotheken te hebben verricht, in 1999/2000 grotendeels op het onvolprezen NIAS, het "Netherlands Institute of Advanced Studies" in Wassenaar. Na elke maandag acht uur college gegeven te hebben, reed ik daar 's-maandagnachts heen om er dinsdagochtend aan mijn bureau neer te zitten.

Overigens was mijn kennis van Japan tweedehands, en zelfs 'verouderd'. Ik reisde in gedachten, aan de hand van de reisverslagen die Compagniesdienaren over Japan hebben geschreven, vanaf 1604. Zijzelf waren in hun bewegingsvrijheid beperkt: de Japanse autoriteiten bewaakten hen dag en nacht, op hun interneringseilandje, Deshima, en tijdens de jaarlijkse "Hof-Reis" die ze, op eigen kosten, moesten ondernemen naar het shogunale hof in Edo, het huidige Tokyo, om daar verlenging van de onmisbare 'handelspas' te verkrijgen.

Zittend op mijn Wassenaarse zolderkamer, vroeg ik me af hoe het zou zijn als een Nederlander vrij door het land had kunnen reizen? Wat had hij dan gezien, en meegemaakt? Om op die vraag te antwoorden, moest ik een historische roman schrijven: in de realiteit van de zeventiende eeuw was zo'n reis onmogelijk geweest. En dus verdiepte ik me op een andere wijze dan voorheen in de 'interne' geschiedenis van Japan, me concentrerend op één jaar, 1643, dat de Japanse historici tot op heden hoofdbrekens bezorgt. Toen immers trad de heersende, maar naast de shogun machteloze keizer Go-Mizuno om onbekende redenen af, en werd zijn dochter Meisho keizerin. Toen speelden er, in Kyoto en in Edo, intriges waarvan de portee nog steeds niet duidelijk is. Ik besloot mijn verhaal, met mijn fictieve Nederlandse hoofdpersoon, daaromheen te construeren, zoveel mogelijk feiten erin verwevend. En op een oktoberavond - ik had mezelf toegestaan elke werkdag van negen tot elf aan de roman te knutselen

- schreef ik, nadenkend over de gevoelens van machteloosheid die de Japanse keizers tot hun machtsherstel in 1868 gekweld hebben, dat Go-Mizuno zichzelf zag als een vis die in een net gevangen zat.

Tijdens mijn NIAS-verblijf was in november een congres in Japan voorzien, in Kyoto, de oude, keizerlijke hoofdstad. Ik zou spreken over de epistemologische vooronderstellingen van waaruit in de zeventiende eeuw Europeanen Japan beschreven. Een mooi congres werd het, met veel sake.

Na afloop bleef ik nog twee weken, om Kyoto nader te verkennen. Ik had intussen ergens gelezen dat keizer Go-Mizuno in de heuvels buiten de stad een zomervilla had laten bouwen - in 1643 - en vroeg me af of die nog bestond. Aanvankelijk zei iedereen op mijn vraag ter zake, dat ik natuurlijk de villa van Katsura bedoelde; daarheen gaan immers alle toeristen. Ik hield aan: die kon het niet zijn. Uiteindelijk vertelde een ambtenaar van het keizerlijk paleis, vreemd genoeg een van Kyoto's minder bezochte bezienswaardigheden, dat er ook een villa ligt op de hellingen van de berg Hiei, maar daar zou ik niet heen willen, aangezien de rondleidingen alleen door Japanners worden gevolgd - een in Japan beleefde manier om te zeggen dat men niets aanbiedt aan al die mensen die zo dom zijn dat zij geen Japans spreken.

Vasthoudend vroeg ik, eveneens beleefd, om een kaartje en was, twee dagen later, de bevreemd aangekeken enige buitenlander onder een groep Japanners die de villa van 'mijn' keizer bezocht. De Shugakuin is een juweel van Japanse tuinkunst. Ik had er willen blijven, om er mijn leven als wetenschapper en schrijver te slijten. Maar in feite had ik slechts drie uur alvorens ik de lange wandeling, bergaf de stad in, moest ondernemen. Dus dwaalde ik van vijvers naar vergezichten, van bijzondere bomen naar schilderachtige bruggetjes. In de verste uithoek vond ik een klein paviljoen, gebouwd door Go-Mizuno volgens het mij meegegeven Japanse gidsje, dat zowaar ook tien regels Engels bevatte. De binnenmuren waren versierd met prachtig lakwerk - het midden van de zeventiende eeuw was het hoogtepunt van die kunst. Rondkijkend, zag ik op een van de wandpanelen karpers zwemmen, pogend aan hun net te ontkomen...

Zelden ben ik zo getroffen. Bij terugkomst in Nederland heb ik, in enkele weken, *Dood op Deshima* voltooid. In het voorjaar van 2000 publiceerde Meulenhof de roman. Of ik daarin, laverend tussen feit en fictie, de vele raadsels van het jaar 1643 heb opgelost, is de vraag - maar tenslotte hebben de Japanse historici dat ook nog niet gedaan.

Vreemder nog, zij lijken niet te beseffen een voor Japans toekomst belangrijk feit in handen te hebben, te weten dat in 1643 een vrouw keizerin werd, en dat het niet de eerste keer was. Toen enkele jaren geleden bleek dat het huidige keizerlijk paar maar één kind, en dat 'slechts' een dochter zou hebben, de kleine prinses Aiko, barstte een heftige discussie los over de vraag of zij haar vader te zijner tijd kan opvolgen. Al snel meldden 'hofkringen' dat dit voor een vrouw uitgesloten is, aangezien het tegen de heilige tradities van het keizerlijk huis ingaat. Helaas weerspreken historici dit door de bronnen gelogenstrafte

argument nauwelijks, wellicht omdat zij weten dat er een 'machtsstrijd' gaande is binnen de keizerlijke familie. En de regering heeft, heel laf, een wetsvoorstel laten vallen dat Aiko's opvolging alsnog mogelijk zou maken zodat, minstens, Japans pretentie een modern land te zijn kan worden gehandhaafd...

Bronnen. Eeuwenlang werkten wij, historici, vooral met ongedrukte teksten - uit archieven en bibliotheken - en, voor zover wij recenter periodes bestuderen, met 'gedrukte bronnen' - een genre aanduiding die veel studenten nog steeds hoofdbreken bezorgt. Om die bronnen op te sporen, raadpleegden wij inventarissen - voor archiefmateriaal en manuscripten - en bibliografieën. Eeuwenlang waren wij afhankelijk van de fysieke beschikbaarheid van die ingangen, in de lees- en studiezalen van archieven en bibliotheken. En zelfs voor de wetenschappelijke literatuur, in de vorm van monografie en tijdschriftartikel, moest men eerst naar een kaartenbak of een gedrukte catalogus die vervolgens verwees naar een plaats op een boekenplank. Eeuwenlang vulde men dus een 'fiche' in, met potlood of pen, om boek of tijdschrift te kunnen opvragen of lenen. Eeuwenlang vereiste ons onderzoek dus ook dat wij veel reisden, tenzij wij ons in de reikwijdte van onze thema's danig lieten beperken.

Die situatie is de laatste decennia revolutionair veranderd. Niet alleen worden de catalogi van bibliotheken gedigitaliseerd, en zijn zij dus op ons pc-scherm in te zien. Niet alleen vragen wij, via datzelfde scherm, boeken en tijdschriften aan. De meeste inventarissen en bibliografieën zijn eveneens digitaal beschikbaar, en steeds meer ook de bronteksten zelf, het handgeschreven materiaal inclus. Ik kan gerust stellen dat ook mijn onderzoek daardoor revolutionair veranderd is. Ter illustratie een laatste voorbeeld.

Tussen 2002, toen *Japan verwoord* eindelijk naar de drukker was, en 2007 heb ik mij onder andere bezig gehouden met de vraag hoe Europeanen naar India gekeken hebben - een vraag die van belang is sinds de late achttiende eeuw. Toen immers werd, zij het ook voor slechts korte tijd, in geletterde en zelfs wetenschappelijke kringen gedacht dat de wortels van Europa's beschaving in India lagen. Die vraag heb ik vooral proberen te beantwoorden door gedrukte bronnen te bestuderen, uit de periode 1750-1950: achttiende-eeuwse reisverhalen over India, vroeg negentiende-eeuwse wetenschappelijke teksten over de Indiase talen en religies, laat negentiende-eeuwse toneelstukken en operalibretto's met India als thema of locatie, vroeg twintigste-eeuwse foto's en films door Europeanen in India gemaakt.

Voor mijn materiaal was ik afhankelijk van collecties in heel Europa: in Nederland bestond, mede gezien het feit dat wij ons 'eigen' Indië hadden, weinig belangstelling voor dat andere. Als ik geen toegang gehad had tot een grote hoeveelheid gedigitaliseerde data, was dit onderzoek nooit mogelijk geweest, tenzij ik vier, vijf jaar had kunnen rondtrekken, vrijgesteld van enige andere arbeid, en met een goedgevulde portemonnee op zak.

Nu bleef ik thuis. Zittend voor mijn scherm kon ik de catalogi van de British Library oproepen, van de Bibliothèque Nationale, en de zoeksystemen van de geassocieerde bibliotheken van Duitsland en Italië. Als ik teksten vond, kon ik die, googelend, soms integraal op mijn scherm lezen. Of ik kon besluiten om, via die prachtige internetboekwinkel die "ABE-books" heet, in Sydney tweedehands een in de Verenigde Staten herdrukt, maar niet meer verkrijgbaar exemplaar te kopen - voor twaalf Australische dollars - van een boekje dat in 1910 in Duitsland was gepubliceerd en in zijn oorspronkelijke versie alleen in de Humboldt-bibliotheek in Berlijn beschikbaar is, of bij een antiquaar ettelijke honderden euro's moest kosten. Zo verzamelde ik mijn bronnen.

Voor één van de hoofdstukken onderzocht ik leven en werk van de vroeg negentiende-eeuwse Oostenrijkse oriëntalist Joseph von Hammer-Purgstall. Zijn leven was, bleek na lezing van zijn enorme dagboek, een ware avonturenroman. Zijn werken worden nog steeds gebruikt omdat zij de grondslag legden voor de Ottomanistiek.

Von Hammer was echter ook literator en schreef, onder andere, een toneelstuk over de grootmogol Akbar, rond 1600 heerser over het Indiase subcontinent. Akbar was en is omstreden, vooral omdat hij de grondlegger heet van een nieuwe religie, waarin hij de godsdienstige tegenstellingen van zijn rijk hoopte 'op te lossen' door er allerlei elementen in op te nemen: islamitische, soefische, hindoeïstische, christelijke.

De Oostenrijker, geconfronteerd met een religieus en politiek verdeeld Europa, was van Akbars 'tolerantiepolitiek' duidelijk gecharmeerd. Waren er meer Europeanen die zich voor de Indiase heerser hadden geïnteresseerd? Zoals gezegd: had ik voor een antwoord moeizaam her en der, in binnen- en buitenland, bibliotheekcatalogi moeten doorwerken, het was er niet van gekomen. Nu, inventief met trefwoorden spelend, vond ik: een Nederlands politicus-filosoof, Philip van Limburg Brouwer, die rond 1880 een roman over Akbar schreef; en een van Englands beroemdste dichters, lord Tennyson, die vlak voor zijn dood een lang en lovend gedicht aan de keizer wijdde. Ook ontdekte ik een nog niet helemaal bewijsbare link tussen de roman en het gedicht, en heb ik daarnaast nog andere belangwekkende Europese Akbar-teksten achterhaald.

Uiteindelijk bleek mijn Akbar-fascinatie buitensporig. Wat een alinea in een hoofdstuk mocht zijn, werd een zelfstandig onderzoek. En dus nam ik het materiaal niet op in *Europa's India* dat in 2007 ter perse ging. Akbar bleef me echter boeien. Af en toe googelde ik nog eens, en kwam zo te weten dat in februari 2008 een al snel gerucht makende verfilming van diens leven in de Indiase bioscopen kwam. Waarom gerucht makend? Wel, had ik het internet niet gehad, ik had het niet kunnen uitzoeken. Nu raadpleegde ik in Nederland niet beschikbare Indiase kranten, en verbaasde me over het feit dat in de deelstaat Gujarat regelrechte relletjes zijn ontstaan over de voorstelling van zaken in de film, namelijk als zou de van oorsprong islamitische Akbar door zijn huwelijk met een

hindoeïstische Rajput-prinses tot zijn religieuze verzoeningspolitiek gekomen zijn. Geschiedvervalsing, riep men. En ik kon die film ook zelf zien en bestuderen! Omdat films niet meer, zoals tot in de jaren 1990, alleen in de bioscoop en op de televisie bekeken kunnen worden - een eenmalige, voor wetenschappelijke doeleinden dus onbruikbare ervaring -, maar telkens weer bekeken kunnen worden op DVD, zijn zij nu óók historische bronnen.

Kortom, vooral de cultuurhistoricus heeft nu méér, en meer diverse bronnen dan ooit. Soms denk ik terug aan mijn studententijd. In 1972 deed ik in het Rotterdamse stadsarchief onderzoek voor wat toen nog 'de doctoraalscriptie' heette. Daar vond ik dat ene document dat licht wierp op de financiën van de uitgeverij van Pieter van der Slaart, die het eerste Europese recensietijdschrift publiceerde, tussen 1692 en 1702, een tijdschrift dat, nota bene, wilde voldoen aan de behoefte van lezers aan overzicht over en greep op een uitdijende boekenproductie. Toen was ik gelukkig met die ene bron. Nu ben ik blij met die alsmaar uitdijende voorraad. Al brengt de overstelpende hoeveelheid mij soms tot wanhoop, historicus te mogen zijn - beroep én roeping, zoals Max Weber het een eeuw geleden treffend uitdrukte - is er nog uitdagender door geworden.

Peter Rietbergen (1950) is hoogleraar Cultuurgeschiedenis na de Middeleeuwen en bekleedt als bijzonder hoogleraar de leerstoel 'Geschiedenis van de Betrekkingen tussen Europa en de niet-Europese wereld' aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Theo Engelen¹

Geboorte, dood en het leven daartussen

Bronnen in de historische demografie

In delen van China was het taboe op echtscheiding vroeger zo groot, dat na het opmaken van een akte ter zake de dienstdoende ambtenaar zich snel naar een afgelegen plaats buiten het dorp spoedde om aldaar de penseel en de inkt zo diep mogelijk te begraven ter voorkoming van besmetting. Die begraven objecten vormen in principe bronnen voor historisch demografisch onderzoek. Gelukkig zijn dergelijke gewoonten dermate zeldzaam dat een cursus archeologie voor historisch demografen niet nodig is. Sterker nog, bronnen voor zulk bevolkingsonderzoek horen bij de best bewaard gebleven en meest toegankelijke relictten uit het verleden. Waarom dat zo is en waarom die overblijfselen zo fascinerend zijn, wordt in het navolgende beschreven.

De historische demografie is een relatief jonge wetenschap. Voor 1940 spreken we eerder van *Bevölkerungsgeschichte*, een stroming waarin voornamelijk op basis van oude tellingen uit de losse pols ramingen van bevolkingsaantallen werden gemaakt. Die zijn inmiddels vrijwel allemaal opgeslagen in het overvolle museum van foutieve taxaties. Ach, het gebeurde met de beste bedoelingen, maar kritiekloos vertrouwen op opgaven van volkstellingen uit lang vervlogen tijden is nu eenmaal vragen om moeilijkheden. De schade die zo werd aangericht was overigens beperkt, aangezien de getallen eerder gebruikt werden ter illustratie dan als integraal onderdeel van een historische analyse.

¹ Heeft deze auteur recht van spreken? Zie daartoe enkele van zijn publicaties op het gebied van de historische demografie: 'Vruchtbaarheid in verandering. Een gezinsreconstructie in Breda, 1850-1940', in: *TvSG*, 11 (1985), 248-289; *Fertiliteit, Arbeid, Mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg, 1850-1960*, Assen/Maastricht 1987 (dissertatie); 'De daling van de vruchtbaarheid in de negentiende en twintigste eeuw. Een historiografisch overzicht met bijzondere aandacht voor Nederland', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 105 (1990), 354-367; 'The development of regional patterns of nuptiality in 20th-century Europe', in: I. Devos en L. Kennedy (eds.), *Marriage and Rural Economy. Western Europe since 1400* (Turnhout 1999) 273-288; 'Célibat définitif et mariage tardif aux Pays-Bas, 1890-1960', *Population-F* 58 (2003), 69-102. (samen met J. Kok); 'A Transition Prolonged: Demographic Aspects of the European Family', Chapter 8 in *Family Life in the Twentieth Century. The History of the Family, Volume 3* edited by D.I. Kertzer and M. Barbagli (Yale 2003) 273-307; *Two Cities, One Life. Marriage and fertility in Lugang and Nijmegen* (Life at the Extremes 3) (Amsterdam: Aksant 2007) en onlangs *Van 2 naar 16 miljoen inwoners. Demografie van Nederland, 1800-nu* (Amsterdam 2009).

Deze situatie veranderde dramatisch vanaf de jaren veertig van de vorige eeuw. Via studies over ontwikkelingslanden kwam dreigende overbevolking als thema op de politieke agenda. In Nederland was de vrees voor overbevolking na de oorlog bijvoorbeeld zo groot dat een grootscheeps programma ter bevordering van emigratie werd opgezet. Het apocalyptische Rapport van de Club van Rome² uit 1972 stimuleerde de belangstelling voor bevolkingsvraagstukken. Vanuit de wetenschap kreeg de studie van de bevolkingsontwikkeling ondersteuning in de zogenaamde demografische transitietheorie. Deze presenteerde een model dat volgens de ontwerpers een blauwdruk bood voor de bevolkingsontwikkeling van elk land op weg naar een moderne industriële status. Historische demografie was in deze periode daarom in eerste instantie een hulpmiddel om contemporaine bevolkingsproblemen te begrijpen. In ontwikkelingslanden waren nauwelijks gegevens voorhanden om bevolkingskenmerken wetenschappelijk te bestuderen. In het verleden was dit wel het geval. En waren die zeventiende-eeuwers niet eigenlijk ook een beetje onderontwikkelde voorlopers van de huidige Europeanen? Nou dan.

Deze nieuwe en vernieuwende belangstelling voor bevolkingsontwikkelingen in het verleden kreeg een enorme impuls door de ontdekking van de bruikbaarheid van lang veronachtzaamde bronnen op dit terrein. Overheden, of ze nu van kerkelijke of wereldlijke aard zijn, hebben altijd een grote behoefte gevoeld om vast te leggen over hoeveel zielen, potentiële soldaten, burgers en belastingbetalers ze beschikken. Dat moge voor betrokkenen niet altijd plezierig zijn geweest – denk aan de historische voorlopers van een oproep voor militaire dienst of belastingaanslagen –, maar voor historici brengt het grote voordelen met zich mee. We vinden tot vele eeuwen terug aantekeningen over geboorten, huwelijken en sterfgevallen. Aanvankelijk werden die aantekeningen nog gemaakt door priesters en dominees, later door goed geïnstrueerde ambtenaren. Hoe het ook zij, de gewoonte om deze gegevens bij te houden heeft ertoe geleid dat we, in elk geval op dit terrein, geïnformeerd zijn over de talloos veel miljoenen die verder een anoniem bestaan geleid hebben in het verleden. Ook wie zelf niet kon lezen en schrijven, en wie niet zo belangrijk was dat er over hem of haar werd geschreven, komt zo tot ons met een datum van geboorte, huwelijk en overlijden.

Wie wel eens een archief bezoekt, weet dat het merendeel van de daar aanwezige onderzoekers op zoek is naar dit soort aantekeningen om zo hun stamboom samen te stellen en eindelijk aan te tonen dat ze belangrijke voorouders hebben. Historisch demografen waren in eerste instantie niet veel inventiever dan deze 'geslachtszieken'. Wellicht het meest revolutionaire gebruik dat

² De Club van Rome is een initiatief van een aantal Europese wetenschappers die vanaf de jaren 1960 vergaderden over oplossingen voor problemen als overbevolking, voedselschaarste en milieuentreiniging. In 1972 publiceerden ze het rapport *Grenzen aan de groei*, waardoor ze sindsdien wereldwijde bekendheid genieten.

men van de opgaven over geboorten maakte, was het berekenen van verhoudingsgetallen. Als er in een bepaalde plaats gemiddeld 90 geboorten per jaar geteld konden worden, dan zou daar een bevolkingsgrootte van 3000 mensen tegenover staan, uitgaande van de veronderstelling dat tijdens het Ancien Régime jaarlijks circa 30 personen per 1000 inwoners geboren werden. Wanneer er 60 hoofden van huishoudens een haardstedengeld moesten betalen, was de bevolking dus 60 maal 4,5, dus 270 mensen. Priesters hadden jaarlijks aangetekend hoeveel mensen aan hun paasplicht voldeden. Aangezien dat alle mensen boven de 12 jaar waren, hoefde je het aantal paschantes maar te vermenigvuldigen met drie-tweede en je had de bevolkingsomvang. Dat soort redeneringen hebben de historische demografie aanvankelijk geen goede naam bezorgd.

De kwaliteit en betrouwbaarheid van de (retroacta van de) burgerlijke stand zijn wel steeds verder toegenomen en wanneer onderzoekers de gegevens slim gebruiken, kunnen ze er veel interessantere conclusies aan ontlelen dan de bovenstaande voorbeelden suggereren. Overigens kwamen historici daar pas achter toen Louis Henry in 1956 zijn beroemde *Manuel de Dépouillement et d'Exploitation de l'État Civil Ancien* publiceerde. Daarin werd in detail uitgelegd hoe men de gegevens over geboorten, huwelijk en sterfte op een zodanige wijze kon samenvoegen dat de oorspronkelijke gezinnen weer gereconstrueerd werden. Je moest als historicus wel over een enorme werkkraft en veel geduld beschikken om zo'n 'gezinsreconstructie' uit te voeren. Het kon maanden duren om de gezinnen uit een klein dorp over een korte periode weer tot leven te roepen. Bovendien had je nog alleen de gezinnen waarvan alle leden gedurende hun hele leven in dat dorp waren blijven wonen. De enkeling die zich al deze moeite getroostte, kwam wel met opmerkelijke resultaten. Opeens was het mogelijk gemiddelde huwelijksleeftijden exact te berekenen, eventueel onderscheiden naar geloof, beroep en regio. Men kon aan de data ontlelen hoeveel huwelijken er al begonnen met een zwangerschap, welke interval er tussen geboorten zat, of er seizoensinvloeden waren op nataliteit, nuptialiteit en mortaliteit. Het was zelfs mogelijk te berekenen hoe lang vrouwen borstvoeding gaven en in welke maanden mensen seksueel het meest actief waren. Je zou het historisch voyeurisme kunnen noemen, maar serieuze observatoren zagen in dat de kennis van het privéleven van onze voorlopers in de tijd enorm was toegenomen.

In de jaren zeventig van de vorige eeuw werd één van de eerste Nederlandse gezinsreconstructies uitgevoerd door student Anton Schuurman, in Nijmegen! Schuurman had een kamer op de twaalfde verdieping van het Erasmusgebouw tot zijn beschikking voor het opslaan van de almaar groeiende aantallen fiches (voor de jongeren onder ons: rechthoekige kaarten van stevig, gelinieerd papier waarop historici hun aantekeningen maakten en die dan in diverse volgorde geranscht konden worden. Het primitieve prototype van een database dus). Na maanden stoeien met dit materiaal werd ons een blik geboden op de bevolking van Duiven in de achttiende eeuw. Nu zijn er merkwaardigerwijze mensen die niet geïnteresseerd zijn in de bevolking van Duiven in de achttien-

de eeuw. En er zijn waarschijnlijk nog minder mensen die enthousiast worden van het manipuleren van fiches van het type I, II of III, zoals ze in het 'Henry-jargon' heten. Toch beleefde de historische demografie net in de jaren 1960 tot circa 1990 zijn voorlopige hoogtijdagen. Naast de maatschappelijke zorg over de bevolkingsontwikkeling speelde hierbij een aantal zaken een rol. De belangstelling voor 'de gewone man' was voor de aanvankelijk 'krietiese' en later 'geëngageerde' jonge historici bijna een verplichting. Studie naar het gedoe van koningen en bestuurders was opeens een slaapverwekkende bezigheid geworden. Trouwens, was niet de helft van de bevolking van het vrouwelijk geslacht? En droegen die niet bovengemiddeld bij aan demografisch gedrag? Kortom, ook de vervanging van HISTory door HERstory stimuleerde de historische demografie. Een andere bijdrage werd geleverd door de opkomende kwantificering binnen de geschiedwetenschap. Sommige vakgenoten spraken weliswaar laatdunkend over 'boekhouders van het verleden', maar deze vorm van geschiedbeoefening kreeg een steeds prominenter kamer binnen Kleio's huis. Tot slot werd de historische demografie, net als alle andere wetenschappen, radicaal beïnvloed door de opkomst van de computer.

Met behulp van computers konden de fiches van Anton Schuurman opgeslagen worden op ponskaarten en later gewoon rechtstreeks op floppy (voor de jongeren onder ons: atavistische voorgangers van de memory-stick) of op een harde schijf. Zowel invoer als manipulatie van gegevens werd zo veel eenvoudiger en dat gold dus ook voor het doen van historisch-demografisch empirisch onderzoek. Tegelijkertijd werden de programma's om de historische gegevens statistisch te verwerken steeds geavanceerder. Waren we tot de jaren 1990 nog tevreden met eenvoudige beschrijvend statistische methoden als gemiddelden, indexcijfers en grafieken, die toestand veranderde snel. Multivariate analyses werden de norm en binnen die categorie werd met steeds meer verfijning gezocht naar de achtergronden van menselijk gedrag.

Ik wil over dit gebruik van bronnen twee opmerkingen maken. In de eerste plaats is het een zegen dat we extra instrumenten hebben gekregen om aan de spaarzame historische bronnen zoveel mogelijk gegevens te ontklokken. Niet alle vakgenoten onderschrijven die stelling overigens. Zij willen kwantificeren de historici nog wel eens verwijten dat werkelijk begrip nooit op cijfers gebaseerd kan zijn. Opvallend is wel dat zij in hun eigen publicaties vaak niet nader toegelichte cryptostatistische termen als 'de gemiddelde Nederlander', 'een forse toename' et cetera gebruiken. Soit. We leven in een vrij land, dus iedereen heeft recht op zijn eigen mening. Maar jammer is het wel, want net van een bundeling van krachten waarin zowel de hermeneutische als de analytische tradities samenkomen is veel vooruitgang te verwachten. Die bundeling wordt helaas ook voorkomen door diegenen onder mijn vakgenoten die hun bevindingen in een steeds onbegrijpelijker jargon en op basis van steeds gesofisticeerdere berekeningen aan de lezer proberen te brengen. Zij spreken met *dédain* over iedereen die alleen cijfers gebruikt voor de paginering en hoofdstukken-nummering.

In het voorgaande maakte ik al impliciet onderscheid tussen twee soorten bronnen in de historische demografie. Laat ik dat expliciteren. In de *Bevölkerungsgeschichte* en nog jaren daarna baseerde men historisch-demografische studies op geaggregeerde data: gegevens die verzameld waren op het niveau van dorpen, steden, regio's, provincies of landen. Men kan daarmee heel interessante studies doen om de grote lijnen van demografische ontwikkelingen te schetsen. Per definitie echter is het nagenoeg onmogelijk persoonlijke motieven te achterhalen voor een bepaald gedrag. Neem bijvoorbeeld een lijst met gemeenten uit deze of gene negentiende-eeuwse volkstelling. Achter elke gemeente-naam kunnen we dan het aantal inwoners, de aantallen van elke religieuze denominatie en de verdeling van de beroepsbevolking over de diverse economische sectoren invullen. Uit de gemeentelijke of provinciale verslagen weten we hoeveel geboorten er in het betreffende jaar gevierd werden per gemeente. Combineer je deze informatie dan zijn uitspraken mogelijk als: er is een hoge correlatie tussen het percentage rooms-katholieken in de bevolking en het geboortecijfer. Dat is statistisch juist, net zoals er een hoge correlatie is tussen het aantal geboorten en het aantal ooievaars in een gebied. Het wordt pas interessant als we de mechanismen kunnen verklaren, want – zo heb ik studenten jarenlang voorgehouden – er is altijd statistische correlatie als er oorzakelijke samenhang is, maar statistische correlatie hoeft geen oorzakelijke samenhang te betekenen (denk aan de ooievaars). In het genoemde voorbeeld van katholieken is er natuurlijk wel degelijk zowel inhoudelijke als statistische samenhang.

De tweede soort bronnen die historisch-demografen gebruiken, is verzameld op individueel niveau. Bijna altijd zijn dit variaties op de al genoemde gezinsreconstructie. Men verzamelt uit registers van de burgerlijke stand, uit belastinggegevens, uit bevolkingsregisters allerlei kenmerken van een bepaalde persoon en volgt diens huwelijks- en migratieleven. Een goed voorbeeld van zo'n bron is de Historische Steekproef Nederlandse bevolking. Deze HSN bevat informatie over een steekproef uit alle mensen die tussen 1812 en 1922 geboren zijn. Deze mensen zijn gedurende hun hele leven gevolgd, inclusief de opeenvolgende gezinssituaties waarin ze woonden. Wanneer je gebruikt maakt van de juiste statistische methoden, laten dit soort databestanden veel diepgaander uitspraken toe dan gegevens op geaggregeerd niveau. De onderzoeker weet immers op het niveau van het individu hoe het verband tussen, bijvoorbeeld, leeftijd, burgerlijke staat, geloof, beroep en kindertal is. Nu de analyses fijnmaziger worden, kunnen we aan de individuele gegevens ook kenmerken van het gezin of de gemeente waarin dit individu leeft, toevoegen.

Het verschil tussen beide soorten bronnen wordt het duidelijkst als men kijkt naar de uitspraken die ze mogelijk maken. Bij data op gemeentelijk niveau kan de onderzoeker op een gegeven moment constateren dat gemeenten waar veel katholieken wonen, ook gekenmerkt worden door een hoge vruchtbaarheid. Wanneer we ons baseren op individuen dan is het mogelijk vast te stellen dat katholieke gehuwde vrouwen tussen 30 en 35 jaar 60 procent meer kans hebben op een volgende zwangerschap dan vergelijkbare hervormde vrouwen.

Dat zulks versterkt wordt met 5 procent wanneer hun echtgenoot arbeider is, maar dat vrouwen van artsen net een 2 procent lagere kans hebben et cetera et cetera. Merk overigens op dat gegevens die op individueel niveau zijn verzameld, uiteindelijk toch weer leiden tot uitspraken over categorieën. Historisch demografen komen uiteindelijk steeds weer tot uitspraken over 'gestileerde' levens. Mensen met geloof X en beroep Y, die wonen in gebied Z zullen gemiddeld N kinderen krijgen, waarvan er O voor hun eerste verjaardag overlijden.

Allemaal goed en wel, denkt de verwende lezer intussen, maar kun je niet wat concreter worden? Ja, dat kan ik. Stel, je bekijkt in het archief akten van de Nijmeegse burgerlijke stand. Je leest dan dat op 29 oktober 1840 de katholieke dagloner Johannes Klomp trouwt met Willemina Meuhlenbeek. De bruidegom was op die heuglijke dag 20 jaar en zijn bruid 19. Dat is jong. In dit deel van Europa was de huwelijksleeftijd veel hoger. Op 26 maart 1841 komt de verklaring. In een op die dag opgemaakte akte staat dat Willemina voor de eerste keer moeder werd. Dat was vijf maanden na het huwelijk en dit betekent dus dat ze al zwanger was toen ze trouwde. Dit is zo'n voorbeeld van de intieme details die we kunnen afleiden uit de aktes van de burgerlijke stand. Er rustte geen zegen op dit eerste kind, want het overleed al op de dag van de geboorte. Dan vinden we twee levenloze geboortes voor het echtpaar Klomp-Meuhlenbeek, één in september 1841 en één in juli 1842. Het eerste kind dat wél bleef leven, was een dochter met de naam Elisabeth, geboren op 30 juni 1843. In januari 1846 kreeg Elisabeth een broer, Petrus, en in 1849 voegde Wilhelmus zich bij het gezin. De dochter die op 5 februari 1851 geboren werd haalde haar eerste verjaardag niet, want ze overleed op 23 januari 1852. Op dertigjarige leeftijd was Willemina Klomp-Meuhlenbeek dus weliswaar moeder van drie kinderen, maar ze had al minimaal zeven zwangerschappen achter de rug. Het huwelijk werd vervolgens nog vijf maal verblijd (?) met een kind: Hendrikus, eind 1851, Theodora in 1855, Allegonda in 1857, Johannes in 1860 en Theodorus in 1862. Na haar 41ste verjaardag heeft Willemina geen kinderen meer gekregen, dus de teller stopte op 12 geboorten. Hoe men het ook draait of keert, zo'n familiegeschiedenis zet zich vast in je hoofd. Generalisaties als 'vrouwenlevens waren tot in de twintigste eeuw gekenmerkt door een eindeloos aantal geboorten' en 'de zuigelingensterfte in Nederland in de negentiende eeuw schommelde tussen 150 en 350 per duizend' hebben dan een gezicht gekregen.

Een dergelijk personificatie van de geschiedenis is natuurlijk niet te halen uit gegevens die op het niveau van bestuurlijke eenheden zijn verzameld. Ergens in de vorige eeuw, toen veel lezers van dit blad nog in de wachtkamer van de geschiedenis zaten, deed ik onderzoek naar de vruchtbaarheidsdaling in Nederlands Limburg. Mijn voornaamste gegevens kwamen van de oorspronkelijk 129 gemeenten. Met behulp van beschrijvende statistiek en multivariate analyses was ik in staat duidelijke uitspraken te doen over de invloed van het katholicisme. Maar ze waren daar toch allemaal katholiek? Dat wel, maar ik gebruikte stembusgegevens om te zien hoe diep dat geloof zat. Wie op een liberale of socialistische partij stemde, was kennelijk niet erg streng in de leer. Vanzelfspre-

kend vond ik ook dat de steden en de twee mijnstreken als eerste overgingen op moderne geboortebeperving. Toen ik constateerde dat naarmate de twintigste eeuw verstreek de invloed van de economische structuur van een gemeente steeds beter voorspelde hoe hoog de vruchtbaarheid zou zijn, ook als die structuur zelf niet veranderde, kwam een van die inzichten die zo'n onderzoek tekenen. De invloed van het katholicisme werd na 1900 langzaam minder en dus kon de economische motivatie om minder kinderen te krijgen er steeds beter doorheen breken. Ik beschreef dus het katholicisme in Limburg als een filter dat steeds verder aan kracht inboette. Aanvankelijk hield het de heidense praktijken uit het westen van het land nog tegen, maar uiteindelijk moest het in arren moede capituleren.

De echte *Aha-erlebnis* moest toen overigens nog volgen. Wanneer je statistisch de vruchtbaarheid van een gemeente laat verklaren door allerlei economische en culturele verschillen, dan is die verklaring nooit volledig. Er spelen allerlei dingen mee die ervoor zorgen dat de onderzoeker zich al gelukkig prijst als hij zo'n 70 procent van de verschillen tussen de gemeenten kan verklaren. Er blijft vervolgens voor elke gemeente een verschil tussen de voorspelde en de werkelijke waarde over. Als het goed is, zijn dat verschillen die willekeurig over de provincie verdeeld zijn. Wat bleek nu? Toen ik die residuen in een kaartje tekende, bleken ze als kleine regionale eilandjes op de provinciale kaart te verschijnen. Nadat ik al mijn variabelen hun verklarende werk had laten doen, bleken gemeenten die dicht bij elkaar lagen nog steeds hetzelfde gedrag te vertonen. Ik heb dat maar 'regionale cultuur' genoemd en heb mijn manuscript bij de promotor ingediend. De eerlijkheid gebied te zeggen dat ik nog steeds op zoek ben naar de precieze verklaring voor die regionale clustering. Hoe dan ook, geen enkele ambtenaar die in het Limburgse jaarlijks allerlei gegevens aan de provincie doorgaf, kon bevroeden dat hij bijdroeg aan de ontdekking van het bestaan van zulke regionale clusters. Bronnen geven niet alleen directe, maar – veel fascinerender – ook indirecte informatie.

Wat maakt bronnen voor historische demografie tot bijzondere bronnen? Natuurlijk, ik schreef het hiervoor al, ze informeren ons over veel meer mensen dan andere bronnen. Ze bestrijken vaak een langere periode en ze komen tot ons uit vele gemeenten, regio's en landen, zodat vergelijking mogelijk is. De ontwikkelingen waarover ze berichten zijn bovendien als een thermometer onder de tong van de verleden samenleving. Geboorte, huwelijk en dood fluctueren – tot op de dag van vandaag – met het wel en wee van een groep mensen. Dat is allemaal waar, maar het meest fascinerende van deze bronnen is dat ze een indirecte inkijk bieden in primaire menselijke bezigheden en gevoelens. Het gaat er over verliefd worden, over al dan niet gedwongen trouwen, over de kenmerken van seksueel gedrag en over verdriet bij sterfgevallen. Kortom, over geboorte, dood en het leven daartussen.

Theo Engelen (1950) is hoogleraar Historische Demografie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Petty Bange

'Het habijt maakt nog geen monnik'¹

Stemmen uit de middeleeuwen

Wij historici hebben eigenlijk een gek vak. We bestuderen iets dat er per definitie niet meer is: het verleden. 'Wie es eigentlich gewesen' zullen we dan ook nooit kunnen achterhalen. We zijn er niet bij geweest en als we een periode bestuderen die al wat verder achter ons ligt, kunnen we ook niet meer praten met mensen die deze wel zelf hebben meegemaakt. Zelfs als we gebruik kunnen maken van *oral history*, dan nog is het niet onze eigen belevenis. Om bij mijn 'eigen tijd' te blijven: hoe mensen leefden in de middeleeuwen, hoe zij voelden en dachten... we zullen er steeds slechts indirect iets over kunnen weten. Als we een kerkklok horen luiden – waar Huizinga zo fraai over schrijft in het eerste hoofdstuk van zijn *Herfsttij* – of als onze voetstappen weerklinken op het stenen middenpad van een middeleeuwse kathedraal, dan ervaren we misschien iets van wat één van onze middeleeuwse voorgangers kan hebben ondervonden. En dan nog: die kerkklok is waarschijnlijk na de middeleeuwen gegoten, en die kathedraal is wellicht na de tweede wereldoorlog steen voor steen nieuw opgebouwd.

Geschiedenis is echter zoals bekend niet alleen het verleden-dat-er-niet-meer-is. Geschiedenis is ook het vak dat het verleden bestudeert aan de hand van het overgeleverde, doorgaans geschreven, bronnenmateriaal. De geschiedkundige probeert dat bronnenmateriaal zijn eigen stem te lenen om het zo weer te laten spreken voor zijn lezers of toehoorders. Maar het is wel zijn stem, zijn interpretatie. Zo zit er altijd tenminste één laag tussen de gebeurtenissen van destijds en het geschiedwerk waarin zij worden beschreven. Het 'document' is een verzamelnaam voor alle geschreven bronnen en de schriftelijke neerslag van een verleden werkelijkheid. Dit moet door bestudering leiden tot een 'beeld' en een 'idee' van het verleden.² Wanneer zoals dat in de eerste helft van de middeleeuwen vrijwel uitsluitend gebeurde, dan ook nog in het Latijn werd geschreven, kwam er letterlijk nog een extra vertaalslag bij. Want hoe

¹ Spreuk die voorkomt in de *Coninx Summe*, een Franse tekst uit de dertiende eeuw, die in de vijftiende eeuw in het Nederlands werd vertaald; (ed. D.C. Tinbergen (Leiden 1900-07)).

² Zie hiervoor het uitstekende artikel van A.G. Weiler, 'Document, beeld en idee. Over onze kennis van de middeleeuwen' in: H. Teunis en L. van Tongerlo (red.), *Tussen Erasmus en heden. Bundel aangeboden aan prof. Dr. F.W.N. Hugenholtz bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Utrecht* (Amsterdam/Dieren 1986) 121-134.

goed sommige theologen het Latijn ook beheersten, hun moedertaal was het nooit; zij moesten hun ideeën, gedachten en gevoelens eerst in een andere taal omzetten.

Het komt ook door de soorten bronnen die wij uit de middeleeuwen over hebben dat zij ons zelden een kijkje bieden in het zieleleven van de schrijver zelf. Als zij dat wel doen of althans lijken dat te doen – te denken valt aan *De vita sua* van Guibert van Nogent (1053-1124) of aan de *Historia calamitatum* van Abelard (1079-1142) – dan nog is het de vraag of zij hierin werkelijk iets van zichzelf prijsgeven of dat zij voornamelijk stereotypen of clichés hanteren, ter lering van hun publiek. Dat laatste zal vaker het geval zijn dan het eerste. Hierdoor ben ik dan ook niet zo gecharmeerd van zogenaamde psychologische geschiedenis. De relatie van Guibert met zijn moeder of die van Abelard met Héloïse kunnen we niet op een moderne sofa analyseren. Betekent dit nu dat we uit het document nooit een betrouwbaar beeld of idee kunnen halen? Zo erg is het niet, dunkt me. We hoeven ons niet machteloos te voelen omdat we de verleden realiteit niet kunnen laten herleven. Daar moeten we ook niet naar streven. Wel moeten we proberen een zo goed mogelijke interpretatie, of eventueel reconstructie te maken op basis van het bronnenmateriaal dat we uit een bepaalde tijd of plaats ter beschikking hebben.

Laat-middeleeuwse Middelnederlandse literatuur

Het zal niet vaak (meer) gebeuren dat een mediëvist een nieuwe bron aanboort, c.q. een nieuwe tekst ontdekt. Af en toe duikt er nog wel eens een 'goudmijn' op uit een archief of bibliotheek, bijvoorbeeld de inquisitieverslagen waarop de Franse historicus Le Roy Ladurie zijn *Montaillou* baseerde, maar doorgaans moet men het doen met het al bekende materiaal.³ Daaraan kan wel een nieuwe interpretatie worden gegeven, of een nieuwe combinatie van teksten kan een andere conclusie opleveren. Voor mijzelf heeft een nieuwe manier van kijken naar laat-middeleeuwse Middelnederlandse teksten met een moralistische strekking tot nieuwe inzichten geleid. In het nu volgende wordt dat verduidelijkt.

Lange tijd werd de laat-middeleeuwse Middelnederlandse literatuur, of het nu om werken in proza of om (leer)dichten gaat, uitsluitend door neerlandici bestudeerd. In literatuurgeschiedenissen kwamen deze teksten er doorgaans bekaaid af: het zijn immers geen literaire hoogstandjes, het Nederlands is niet 'mooi' en bij berijmde traktaten is er meestal sprake van een erg soort Sinter-

³ E. Le Roy Ladurie, *Montaillou: village occitan de 1294 à 1324* (Parijs 1979); Nederlandse vertaling: *Montaillou, een ketters dorp in de Pyreneeën* (1294-1324) (Amsterdam 1984).

klaasrijm.⁴ Wel zijn er, met name in de negentiende eeuw, veel van dit soort teksten uitgegeven.⁵ De editoren beperken zich echter tot taalkundig commentaar en een enkele verwijzing. Inhoudelijk gaan zij nauwelijks in op de tekst. Vanuit het oogpunt van de neerlandistiek is dat alleszins begrijpelijk. Deze literatuur heeft echter wel degelijk veel te bieden. Met name de (mentaliteits)historicus kan er zijn hart aan ophalen. Daarom heb ik zelf met veel genoegen een groot aantal van deze moralistische teksten verzameld om, door slecht Nederlands en gebrekkig rijm heen, te proberen te achterhalen wat de schrijvers nu precies beoogden met hun traktaten en leerdichten.

Een en ander leidt niet tot een *Aha-Erlebnis*, maar wel gaat er echt een wereld voor je open: al deze teksten – of het nu om de veertiende-eeuwse *Lekenspiegel* van Jan van Boendale gaat of om een vijftiende-eeuws anoniem traktaatje dat *Spiegel der kersten ghelove* heet – blijken betrekkelijk gemakkelijk onder één noemer te vatten, namelijk die van wat ik genoemd heb het 'moralistisch discours'.⁶ Waardoor nu wordt dit discours gekenmerkt? De in het oog lopende trek is al genoemd: de auteurs zijn geen literatoren. Ten tweede zijn ze doorgaans ook geen grote intellectuelen of revolutionaire vernieuwers, maar verwoorden ze veeleer traditioneel gedachtengoed. En juist dit, wat ik elders heb genoemd 'het bijzondere in het gewone' maakt hen sterk. Het gedachtengoed van het grootste deel van de mensen destijds werd immers niet gevormd door elitaire, Latijnse traktaten, zoals *De Civitate Dei* van Augustinus (354-430) of de *Summa theologiae* van Thomas van Aquino (1225-1274), maar meer, zoals LeGoff dat verwoordt, door 'brokstukken van hun leer' die 'naar beneden doorsijpelen'.⁷

De auteurs van deze traktaten en leerdichten wekken de indruk heel dicht bij het publiek te staan dat zij met hun lessen vermanen, met name omdat zij in dezelfde taal schrijven als hun beoogde lezers. Soms komen we de zinsnede tegen: 'voor wie dit leest of hoort lezen'. Dit betekent dat niet alle ontvangers van deze informatie zelf konden lezen maar dat zij de teksten hoorden voorlezen. Of dat tenminste de auteurs er rekening mee hielden dat niet iedereen zelf hun werk kon lezen.

Daarbij doet zich al meteen een lastige kwestie voor: werden degenen die de schrijvers wilden aanspreken met hun traktaten en leerdichten ook werke-

⁴ Bijvoorbeeld in de *Spiegel van Sonden* (zie noot 14): 'Dit [onkuisheid, PB] brinct decke in scande ende sonde / Sulc tijt bi dage, het meest bi nachte / Dese sonde heeft graden achte / twee min. Dien ierste...' (233-34). Was er nu werkelijk geen rijmwoord op zes(de) te vinden??

⁵ Zie b.v. de bronnenlijst in mijn boek *Moraliteyt saelt wesen. Het laat-middeleeuwse moralistisch discours in de Nederlanden* (Hilversum 2007) 199 e.v.

⁶ *Ibidem*, 16 e.v.

⁷ J. LeGoff, P. Nora, *Faire l'histoire* (Parijs 1974) 89; zie ook P. Bange, *Een catechetische dialoog uit de twaalfde eeuw: Honorius' Elucidarium* (Nijmegen 1999) V.

lijk bereikt? We moeten helaas zeggen dat we dat niet met zekerheid kunnen achterhalen. Slechts wanneer we iets weten over de overleveringsgeschiedenis van handschriften of vroege drukken wordt er een tipje van de sluier opgelicht. Dan weten we dat een bepaalde tekst in het bezit was van een (vrouwen)klooster en dat deze bijvoorbeeld tijdens de maaltijd werd voorgelezen ter lering en soms ook vermaak van de inwoners van die communiteit.

Thematiek

Bovengenoemde traditionaliteit loopt al snel in het oog bij een eerste blik op deze literatuur. De thema's die de schrijvers aan de orde stellen hebben alle betrekking op basale christelijke geloofswaarheden en gedragsregels. Deze worden dikwijls met behulp van exemplen nog duidelijker gemaakt.⁸ In mijn boek *Moraliteyt saelt wesen*⁹ heb ik deze thema's als volgt ingedeeld: 1) Ken U Zelf, 2) Hoofdzonden en tien geboden, 3) Mensen onder elkaar en 4) een wenkend perspectief. In het navolgende zal ik met name de eerste drie onderwerpen wat nader uitdiepen om te laten zien dat juist deze direct betrekking (kunnen) hebben op het leven van alledag.¹⁰

Voor wat betreft het belang dat aan zelfkennis wordt gehecht, staan de schrijvers in een lange lijn. In het oude Griekenland werd de aansporing 'Ken U Zelf' toegeschreven aan het orakel van Delphi; Apollo zelf zou daartoe hebben opgeroepen. De mensen worden hiermee gewaarschuwd voor *hybris* (= hoogmoed): zij moeten zich goed realiseren dat ze zelf geen goden zijn. In de late middeleeuwen is zelfkennis niet zozeer een doel alswel een middel: zij moet leiden tot besef van de eigen zonden en ass gevolg daarvan tot zelfverbetering. Dit hoeft niet te voeren tot wanhoop of zelfverachting, maar juist tot de idee dat men een schepsel van God is en op Zijn genade mag hopen als men zijn best doet. Juist dat laatste is van groot belang: 'Aan wie zijn best doet zal God zijn genade niet onthouden' luidt één van de adagia uit die tijd.¹¹

Om tot zelfkennis te kunnen komen moeten mensen dus ook hun eigen zonden leren kennen. Ook moet men weet hebben van zijn eigen deugden, maar daar leggen de auteurs weinig nadruk op. Zonden krijgen des te meer aandacht. Vaak laten de schrijvers zich leiden door het schema van de hoofdzonden. Ook hier hebben we te maken met traditioneel materiaal. Het is weliswaar

⁸ Zie beneden.

⁹ Zie noot 5.

¹⁰ Over het laatste thema, dat handelt over de relatie tussen hier en hiernamaals zal ik in dit kader niet nader ingaan.

¹¹ Zie P. Bange, *Een handvol wijsheden. Eenvoudig geloof in de vijftiende eeuw: de Spiegel ofte reghel der kersten ghelove* (Nijmegen 2000) 29 e.v. Dit adagium is overigens al ouder, maar er werd juist ook in de late middeleeuwen dikwijls aan gerefereerd. Zie ook: *Lexikon f. Theologie u. Kirche* (Freiburg etc. 1995) s.v. 'Facienti quod in se est Deus non denegat gratiam' Kol. 1151-1152.

niet zo oud als het delfische adagium, maar de idee ontstond toch al in de vierde eeuw in de Egyptische woestijn, waar de monnik Evagrius Ponticus (346-399) het schema opstelde voor zijn monniken. Evagrius onderscheidde zeven hoofdzonden: gierigheid, onkuisheid, toorn, jaloezie, vraatzucht en traagheid bedreigen alle het leven van de vrome monnik. Heeft hij deze zes overwonnen dan loert als ergste de hoogmoed, juist omdat hij alle andere zonden heeft weten te onderdrukken. In de latere middeleeuwen werd, mede onder invloed van paus Gregorius de Grote (590-604) die hier ook over schreef, de hoogmoed juist de eerste en voornaamste van deze zonden. Opmerkelijk is overigens dat het in eerste instantie niet gaat over daadwerkelijke vergrijpen, maar eerder om een bepaalde geestesgesteldheid. Toorn in de geest hoeft niet zó erg te zijn, maar als deze ertoe leidt dat ik mijn naaste doodsla, is het wat anders. Een enkele onkuis gedachte hoeft niet veel kwaad aan te richten. Verkrachting is uiteraard een zeer ernstige misdaad. Zonden van dit niveau zijn doodzonden: als men zonder berouw en biecht sterft met een dergelijke zonde op zijn kerfstok gaat men naar de hel.

Minder erg zijn de dagelijkse zonden, die niet zo heten omdat ze dagelijks worden begaan(!) maar omdat ze niet zo zwaarwegend zijn. Deze zeven hoofdzonden hebben ook dochterzonden, waar paus Gregorius de Grote al op had gewezen. Deze kunnen, al naar gelang de ernst van de zaak en de intentie die erachter zit, doodzonden of dagelijkse zonden zijn. Lijken de zeven hoofdzonden op het eerste gezicht tamelijk willekeurig gekozen, bij nader inzien blijkt dit schema een zodanig sluitend 'systeem' te zijn, dat elk mogelijk vergrijp wel onder één van deze zonden gerangschikt kan worden.

Soms wordt de indruk gewekt alsof de auteurs met genoeg bepaalde vergrijpen aan de kaak stellen, maar we moeten ons realiseren dat zij hun lezers of toehoorders oprecht op hun fouten wilden wijzen, voor hun eigen bestwil. Zij willen hen echt de goede weg wijzen: het pad van de zonden verlaten en de weg van de deugden kiezen. Anderzijds zijn zij even zo vaak voorzichtig. Een voorbeeld kan dat duidelijk maken. Wanneer de Ieperse chirurgijn Jan de Weert (eerste helft veertiende eeuw) in zijn *Spiegel van Sonden* aan de hoofdzonde der onkuisheid toe is zegt hij: daarover zal ik praten bij de behandeling van het zesde gebod. Is hij daar eenmaal aangekomen, staat er: hierover heb ik al gesproken bij de hoofdzonde onkuisheid.

De tien geboden, die vanuit het Oude Testament in het christendom terecht kwamen en die nog steeds de basis vormen van de christelijke ethiek, dienen ook om de mensen op hun zonden te wijzen. De schrijvers gaan ervan uit, dat hun publiek die geboden kent. Het gaat hen juist erom te laten zien op wat voor manieren men kan zondigen tegen de decaloog. Net als dat bij de behandeling van de hoofdzonden het geval is, komen we ook hier veel alledaagse situaties tegen, al dan niet in de vorm van exempelen. Zo wordt er bijvoorbeeld gezegd dat het gebod om de sabbat te heiligen niet overtreden wordt als een apotheker op zondag medicijnen verkoopt aan zieke mensen. Wel is het ernstig om zich op zon- en feest/heiligendagen losbandig te gedragen.

Dat de auteurs – die vaak leken zijn – doorgaans een lekenpubliek voor ogen hebben, blijkt uit de vele passages die betrekking hebben op het dagelijks leven. In het betreffende hoofdstuk heb ik die samengevat onder de noemer 'Mensen onder elkaar'. Vooral hier komen we meer te weten over de gewone omgang van mensen met elkaar en juist deze passages laten ons vrij direct kennismaken met het dagelijks leven. We moeten uiteraard niet uit het oog verliezen dat de schrijvers hun lezers wilden leren en dat sommige verhalen verzonnen kunnen zijn. Maar zelfs dan is er nog altijd een relatie met de werkelijkheid van alledag. Zou die er niet zijn, dan zouden de lezers zichzelf niet herkennen in het gebodene en zouden de auteurs hun doel voorbijschieten. Het gaat hier onder andere over de manier waarop mannen en vrouwen, ouders en kinderen met elkaar omgaan, over de wijze waarop geestelijken met hun parochianen verkeren, en over de waardering van verschillende beroepen. Deze tekstgedeelten laten ons wat proeven van het leven in de middeleeuwen op een basaal niveau: hoe een smid omgaat met zijn klanten, hoe een man zijn vrouw op overspel probeert te betrappen of hoe een kind zijn vader berispt.

Exempelen en spreken ter lering en vermaak

Met name in de vele exempelen komen we gebeurtenissen en voorvallen tegen waarvoor onmiskenbaar het dagelijks leven model heeft gestaan, al zal een en ander *pour besoin de la cause* soms wel wat aangedikt zijn. Exempelen zijn korte verhaaltjes die de stof op een eenvoudige manier illustreren, omdat zij doorgaans aansluiten bij de dagelijkse praktijk.¹² Ze dienen bovendien om wat afwisseling te brengen in het betoog. Met name de formule 'Er was eens...' brengt de eventueel afgedwaalde aandacht van de lezer gemakkelijk terug. Zo merkte een abt tijdens zijn preek dat de monniken langzaam maar zeker in slaap begonnen te vallen. Daarop brak hij zijn betoog af en zei: 'Er was eens een verhaal over koning Arthur...' Meteen gingen zijn toehoorders rechtop zitten. Waarop hij hen berispte: naar een verhaal over koning Arthur wilden ze kennelijk wel luisteren!¹³

Zo is er het verhaal dat bovengenoemde Jan de Weert vertelt over de ruzie tussen twee vrouwen. De ene was op pelgrimstocht geweest naar Onze Lieve Vrouwe van Ardenborch, de andere had de tocht gemaakt naar Maria van Rose-

¹² Vgl. C. Bremond, J. LeGoff, J.-C. Schmidt, *L'exemplum. Typologie des sources du Moyen Age occidental* 40 (Turnhout 1982): 'Een exemplum is een kort verhaal dat voor waar doorgaat en bedoeld is om opgenomen te worden in een vertoog (doorgaans een preek) om het gehoor te overtuigen door middel van een heilzame les', 37-38.

¹³ Dit verhaal komt overigens niet voor in een Middelnederlandse tekst, maar in de *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach; ed. A. Hilka (Bonn 1933-37) IV 36.

beke. Nu waren ze het er niet over eens welke Moeder Gods machtiger was: die van Ardenborch of die van Rosebeke. Jan de Weert maakt, zoals hij zegt, een eind aan dit gekibbel met een retorische vraag: 'Hoeveel moeders had Onze Lieve Heer?' Natuurlijk luidt het antwoord: 'één'. Daarop wijst hij hen erop dat Maria overal even machtig is en dat ze zich moeten schamen over hun ruzie. Wat ook gebeurt. Al maakt dit exempel niet zo'n waarheidsgetrouwe indruk, we leren er wel uit dat vrouwen pelgrimstochten maakten naar kleine plaatselijke heiligdommen in wat nu België heet.¹⁴

Meer realistisch lijkt het exempel over een vader en zijn jonge zoon. Hun (groot)vader wordt door zijn zoon slecht behandeld en hij moet in de stal slapen. Op een dag zegt de man tegen zijn zoon: ga jij deze zak eens naar opa brengen, dan kan hij daar op liggen. De jongen scheurt daarop de zak in tweeën en zegt dan: 'de ene helft zal ik bewaren voor als jij net zo oud bent als opa'. Onnodig te zeggen, dat de vader zich schaamt en zijn leven betert.¹⁵

Eveneens heel dicht bij de werkelijkheid oogt het exempel uit de bovengenoemde *Spiegel ofte Reghel*.¹⁶ Het is – vrij ongewoon – geschreven in de ik-vorm. 'Ik voer laatst op de Gouwe', zegt de anonieme auteur, 'en ik vroeg aan de schipper waar hij vandaan kwam. Hij vertelde mij, dat hij een Vlaming was. Hoe komt het dan dat je niet zweert en vloekt?', vraagt de schrijver hem vervolgens. 'Nou', zegt de schipper, 'vroeger deed ik dat wel, maar dan zeiden de mensen tegen me: je bent zeker een Vlaming want je kunt goed vloeken. Daarom heb ik mijn best gedaan om het af te leren, en dat is me goed gelukt, al ontsnapt me af en toe nog wel eens een lelijk woord'. Het zal wel niet precies zó gebeurd zijn: de vraag van de schrijver is nogal impertinent, hoewel hijzelf ook een Vlaming moet zijn geweest. Maar de situatie van een 'toerist' in Holland, die een praatje aanknoopt met de schipper van de boot die hem vervoert, laat een heel normale situatie zien.¹⁷

Dat overspel een dankbaar onderwerp is, toont het volgende exempel. Een vrouw heeft ontdekt dat haar man een verhouding heeft met de meid. Ze spreekt hem daar niet direct op aan, maar besluit hem op heterdaad te betrappen. Daartoe gaat zij op een nacht slapen in het bed van de meid – die ze kennelijk van tevoren al de les had gelezen – om haar man te kunnen confronteren met zijn ontrouw. Maar dat pakt verkeerd uit. De man heeft juist deze nacht zijn liefje 'geleend' aan een vriend. Dit gebeurde kortgeleden, zegt de auteur Dirc Potter (ca. 1370-1428), en het is echt waar. Als het niet om bekende mensen

¹⁴ J.H.J. Jacobs (ed.), *Jan de Weert's Nieuwe Doctrinael of Spiegel van Sonden* ('s Gravenhage 1915) 113.

¹⁵ M. de Vries (ed.), *Der Leken Spiegel, leerdicht van den jare 1330 door Jan Boendale, gezegd Jan de Clerc, schepenclerk te Antwerpen* (Leiden 1848) III, 3, 46.

¹⁶ Zie noot 10.

¹⁷ *Een handvol wijsheden*, 96-97.

zou gaan, zou ik hun namen hier opschrijven.¹⁸ Hoe de, onverwachte, ontmoeting tussen vrouw en vriend verloopt wordt helaas niet vermeld. De moraal is echter duidelijk: wie een kuil graaft voor een ander, valt er zelf in. Me dunkt dat dit exempel alleen door mannen komisch wordt gevonden. Het zou toch veel eerlijker zijn geweest als de ontrouwe echtgenoot te kijk was gezet!

Een kort en heel aardig exempel is te vinden in de *Blome der doechden* (*Bloem der deugden*). Een ridder was in een klooster ingetreden en op een dag stuurde de abt hem naar de markt om ezels te verkopen. De gewezen ridder is echter te eerlijk [hadden de ezels gebreken?] en raakt ze niet kwijt. Als hij onverrichterzake terugkeert naar het klooster is de abt kwaad, maar de nieuwe monnik zegt dat hij niet is ingetreden om de boel te bedonderen(!).¹⁹

Bij het bestuderen van deze teksten viel mij ook op, hoe vaak de schrijvers gebruik maken van korte, kernachtige spreuken en zegswijzen.²⁰ Vele daarvan zijn tijdloos en ook nu nog 'in gebruik'. Bovendien gaat het dikwijls om komische gezegden. De toenmalige werkelijkheid komt hier als het ware even om de hoek kijken. Zo bijvoorbeeld: 'Als je de hond in de keuken laat komen, wordt het eten gestolen', 'Als de zwaluwen weg zijn, blijven de mussen onze burens', 'Burens kwaad, slechte dageraad', 'Als je eigen akker verdroogt, ga dan niet die van een ander gieten', 'Een olieslager kan zijn kleren niet zo schoon houden als een borduurster'. Nog steeds gangbaar zijn onder andere: 'Zotten, dronken lieden en kinderen zeggen de waarheid' en 'Honger maakt rauwe bonen zoet'.

Sommige van deze spreuken hebben een wat diepere betekenis, zoals: 'De wetsteen zelf is niet scherp', 'Een goed einde compenseert een slecht begin niet', 'Als de ene hand de andere wast worden beide schoon', 'Alleen door zelf te bukken kunnen wij gevallen opheffen' of: 'Je bent rijk als je vindt dat je genoeg hebt'.

Tenslotte

'Wie es eigentlich gewesen' zullen we nooit weten. Maar de in het kader van dit onderzoek bestudeerde teksten brengen ons de wereld van toen wel dichterbij. Juist omdat ze, zoals gezegd, niet revolutionair, grensverleggend of geniaal zijn. Door hun taal – het Middelnederlands – en door hun eenvoudige taalgebruik waren zij geschikt voor een breed publiek. Bovendien komen de schrijvers dikwijls zelf uit de bevolkingsgroep waartoe zij zich richten. In veel van de exempelen die zij in hun werk opnemen herkennen wij alledaagse situaties,

¹⁸ P. Leenertz (ed.), *Der Minnen Loep van Dirc Potter* (Leiden 1845) IV, 121-23.

¹⁹ *Blome der doechden*, ed. S. Schoutens (Hoogstraten 1904) 34-35.

²⁰ *Moraliteyt*, 252-256.

zoals in het verhaal van de smid, die van de pastoor op zijn kop krijgt omdat hij op een kerkelijke feestdag aan het werk is. Waarop hij de geestelijke vader mee naar zijn huis neemt en hem laat zien voor wie hij allemaal moet zorgen.²¹ In zo'n geval zie je als het ware de smid bezig, met bezweet voorhoofd en zwarte handen. Je hoort het geluid van de blaasbalg en het gesis van het ijzer, je ruikt het vuur. En dan ben je heel tevreden met je vak. •

Petty Bange (1950) is universitair docente Middeleeuwse Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

(Advertentie)

Pen Shop

**Van Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032**

²¹ *Scaecspel*, ed. G.H.v. Schaïck-Avelingh (Leiden 1912) 109-110.

Chris Dols

Holle spiegel

De celibaatenquête (1968) in
kantelend perspectief

Historische sensatie

In onze huidige samenleving is zij haast niet meer weg te denken: de enquête.¹ We hoeven de televisie maar aan te schakelen of de krant open te slaan of we worden geconfronteerd met enquêteresultaten. Enquêteren is relatief goedkoop en snel. Cijfers, grafieken en tabellen lijken ons precies te vertellen hoe er door een collectief van individuen wordt gedacht over een bepaald onderwerp. Dit is de uitkomst van een proces dat na de Tweede Wereldoorlog in een stroomversnelling terecht kwam. Tussen 1920 en 1960 werden de grondslagen gelegd van het modern opinieonderzoek.² De Amerikaanse historica Sarah Igo schreef hierover:

'(...) scientism became the brass ring for social researchers in these years. There were two aspects of this shift: first, a strictly empirical approach to the contemporary world, evident across the consolidating fields of psychology, economics, political science, and sociology; and second, an ethos that envisioned research as a theory-building enterprise that aimed to understand general societal processes. Social science would always be intertwined with social problems'.³

Ook in naoorlogs katholiek Nederland drong de enquête door. In de periode 1960-1970 vulden heel wat geestelijken en leken vragenlijsten in. Vervolgens stuurden zij de documenten terug, nu eens naar instellingen die met goedkeuring van het episcopaat opinieonderzoek verrichtten, dan weer naar geestelij-

¹ Een woord van dank gaat uit naar Nico Kok, die bereid was om zijn levensverhaal te laten vastleggen, en naar Marit Monteiro, die een eerdere versie van deze bijdrage kritisch onder de loep nam.

² J. van Ginneken, *De uitvinding van het publiek. De opkomst van het opinie- en marktonderzoek in Nederland* (Amsterdam 1993); Anja Kruke, *Demoskopie in der Bundesrepublik Deutschland. Meinungsforschung, Parteien und Medien, 1949-1990* (Göttingen 2007).

³ S. Igo, *The Averaged American. Surveys, Citizens and the Making of a Mass Public* (Cambridge 2007) 28.

ken die spontaan enquêteacties op touw zetten.⁴ In de geschiedschrijving van het Nederlands katholicisme is de enquête niet onopgemerkt gebleven. Auteurs hebben echter vooral enquêteresultaten geïncorporeerd in een reeds bestaand historisch narratief over ontzuiling sinds de jaren zestig.⁵ Het onderzoeksinstrument zelf, en de gevolgen waartoe het kon leiden, zijn nog niet uitvoerig onder de loep genomen.

Deze situatie bood de gelegenheid om het onderzoeksinstrument van de enquête een voornamelijk rol toe te bedelen tijdens mijn onlangs gestarte promotieonderzoek, dat de voorlopige titel *Narratieven van het nieuwe draagt*. Doelstelling van het project is om vast te stellen hoe nieuwe vertogen over geloof en kerk via de enquête ingang vonden in de katholieke geloofsgemeenschap in Nederland. Daarbij zal de schijnwerper ook gericht worden op de 'medialisering' van enquêteresultaten en katholieke sociaalwetenschappers en kerkvernieuwers zoals Walter Goddijn (1921-2007) en Osmund Schreuder (1925-2006). Zij maakten deel uit van een groep, die het inzetten van enquêtes als onderzoeksinstrument heeft bevorderd en er gezag aan heeft ontleend.⁶

De transformatieve kracht van de enquête werd mij pas echt duidelijk in het najaar van 2008. Toen was ik student, bezig aan mijn afstudeeronderzoek. Een historisch detail van een prent of schilderij, zo schreef de vermaarde historicus Johan Huizinga ooit, kan een 'historische sensatie' veroorzaken: "Dit niet geheel herleidbare contact met het verleden is een ingaan in een sfeer, het is een der vele vormen van buiten zich zelf treden, van het beleven van waarheid (...). Het is geen kunstgenot, geen religieuze aandoening, geen natuurhuivering, geen metafysisch erkennen, en toch een figuur uit deze reï".⁷ Zo een sensatie maakte zich in het najaar van 2008 van mij meester. Geen document, maar een stem was daarvoor verantwoordelijk; een, om te spreken met de woorden van de historicus Paul Thompson, "voice of the past".⁸ Het ging niet zozeer om het bekende beslissende puzzelstukje. Veeleer was er sprake van een omslag in het onderzoeksproces.

⁴ *Ambtscelebaat in een veranderende kerk. Resultaten van een onderzoek onder alle priesters, diakens en subdiakens in Nederland* (Nijmegen 1969); R.G. Scholten, *Enquêteren in gemeente en parochie. Ervaringen en raadgevingen* (Nijmegen 1973).

⁵ Bijvoorbeeld: W. Goddijn, J. Jacobs en G. van Tillo, *Tot vrijheid geroepen. Katholieken in Nederland, 1945-2000* (Baarn 1999) 206-207.

⁶ De eerste onderzoeksresultaten zullen begin 2010 door Marjet Derks en auteur dezes worden gepubliceerd.

⁷ J. Huizinga, *Verzamelde werken VII* (Haarlem 1950) 71.

⁸ P. Thompson, *The Voice of the Past. Oral History* (Oxford 2000).

Een gelukkig toeval

Met het werk van Thompson maakte ik voor de eerste maal kennis tijdens de colleges die ik aan de Universiteit van Amsterdam volgde bij de historica Selma Leydesdorff. Zij is één van de specialisten op het gebied van mondelinge geschiedenis. Hoewel er met het gebruik van oral history tal van methodologische problemen verknoopt zijn, mag zij zich verheugen in een toenemende belangstelling en wetenschappelijke toepassing.⁹ Interviews fascineren ook mij mateloos. Het contact tussen heden en verleden is dikwijls direct en intens. Als gevolg van mondelinge geschiedenis wordt de geschiedschrijving rijker en levendiger.¹⁰

Vlak voordat ik in Amsterdam colleges ging volgen, had mijn mentor in de thuishaven Nijmegen, Marit Monteiro, me op het spoor gezet van de enquête. Zij raadde aan de studies van Benjamin Ziemann aandachtig door te nemen.¹¹ Deze Duitse historicus had de schijnwerper gericht op de rol van de enquête in de katholieke geloofsgemeenschap van de Bondsrepubliek Duitsland. Ziemann demonstreerde dat het instrument moest bijdragen aan de legitimiteit van kerk en clerici in de snel veranderende wereld die hen sinds 1945 omgaf. Maar enquêtes leidden tot tal van onbedoelde gevolgen, zoals de articulatie van forse meningsverschillen. Sommigen waren van mening dat vragenlijsten niet thuis hoorden in een hiërarchisch instituut als de kerk, anderen vonden dat enquêtes het geloof te zeer rationaliseerden en afvlakten.

Via Ziemann stuitte ik op het werk van de reeds aangehaalde Sarah Igo. In haar dissertatie legde zij op basis van drie cases – de Middletownstudy van Robert en Helen Lynd, de polls van George Gallup, en de studies van Alfred Kinsey naar seksualiteit – een krachtig historisch fenomeen bloot.¹² Zij toonde namelijk aan hoe enquêtes, instrumenten die eigenlijk iets moesten representeren, het gerepresenteerde beïnvloedden en zelfs veranderden. Respondenten, zo stelde zij vast, zijn niet alleen objecten van studie maar tevens subjecten. Zij stellen individuele en collectieve identiteiten bij op basis van enquêtes en enquêteresultaten: "Taking a survey can change your life".¹³

⁹ S. Leydesdorff, *De mensen en de woorden. Geschiedenis op basis van verhalen* (Amsterdam 2004); R. Perks en A. Thomson (red.), *The Oral History Reader* (New York 2009). Een voorbeeld: P. van Rooden, 'Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004) 524-551.

¹⁰ Thompson, *The Voice of the Past*, 117.

¹¹ B. Ziemann, *Katholische Kirche und Sozialwissenschaften, 1945-1975* (Göttingen 2007); B. Ziemann, 'Opinion Polls and the Dynamics of the Public Sphere. The Catholic Church in the Federal Republic after 1968', in: *German History* 24 (2006) 562-586.

¹² Igo, *The Averaged American*.

¹³ 'Taking a Survey can Change your Life, according to History Professor', on-line te raadplegen via: <http://sitemason.vanderbilt.edu/vanderbiltview/articles/2008/09/30/new-faculty-sarah-igo.65313>. Bezoekdatum: 14-09-2009.

Historici moeten het soms hebben van toevalligheden: een nooit eerder ontdekte schoenendoos op een stoffige zolder, een in de omslag van een oud boek verstopte oorkonde of een in de grond bewaarde sarcofaag. Juist op het moment waarop ik aan het nadenken was hoe ik mondelinge geschiedenis, de studies van Ziemann en het boek van Igo kon koppelen aan de geschiedenis van het Nederlands katholicisme, deed zich iets toevalligs voor. Terwijl ik in de kopieer-ruimte van het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen met iemand aan het overleggen was, ontmoette ik een deftige heer op leeftijd. Zijn vriend, Nico Kok, was op zoek naar de zogeheten 'celibaatenquête' uit 1968. Het formulier belichaamde het meest grootschalig opinieonderzoek dat tot dan toe met openlijke goedkeuring van de Nederlandse bisschoppen was verricht.¹⁴ In februari 1968 kregen alle priesters, diakens en subdiakens, ongeveer negenduizend in getal, een formulier toegestuurd dat hen vroeg naar hun ervaring met en hun mening over het verplichte ambtscelibaat.¹⁵ De vragenlijst kwam ook op het bureau van Kok terecht. Hij deed er een aantal uren over om de uitvoerige enquête in te vullen. Omdat het document naar eigen zeggen een grote invloed had uitgeoefend op zijn levensloop – uiteraard kwam Kok tot dit inzicht tijdens de poging zijn heden en verleden een zinvolle en logische gestalte te geven – wilde hij het anno 2008, veertig jaar naar dato, nog eens inzien. Daarom had hij zijn vriend, die toch naar Nijmegen moest, gevraagd de vragenlijst voor hem te kopiëren. Kok kreeg er een nieuwsgierige student bij.

Holle spiegel

Had ik alles bij me? Was ik niet de batterijen vergeten, of een extra bandje? Deze vragen zullen de oral historian vast en zeker bekend in de oren klinken. Diegenen die wel eens in aanraking zijn gekomen met mondelinge geschiedenis, weten hoeveel werk er is gemoeid met een goede voorbereiding van een gesprek. Zij weten eveneens dat er haast niets meer frustrerend kan zijn dan er ter plekke achterkomen dat het opnameapparaat zich niet in de rugzak bevindt, maar toch nog thuis op de keukentafel. Gelukkig was daarvan bij mij geen sprake. Vriendelijk werd ik te Velp in huize Kok ontvangen. Tijdens een intensieve sessie construeerde Kok zijn levensverhaal. Hij groeide op in Bussum en werd katholiek opgevoed. Zoals velen bleek hij een roeping te hebben:

'En ik weet nog, hoe dat precies kwam weet ik ook niet meer, maar dat ik op een gegeven ogenblik op mijn knieën zat thuis, mijn vader en moeder waren d'r niet, anders had ik dat nooit gedaan, en toen kreeg ik het idee van dat ik priester wilde worden'.¹⁶

¹⁴ *Ambtscelibaat in een veranderende kerk*, 221 en volgende.

¹⁵ *Ibidem*, 21.

¹⁶ Persoonlijk Archief Chris Dols: interview Chris Dols met Nico Kok, 10-11-2008.

Dit gebeurde in het jaar 1942.¹⁷ Kok doorliep de gebruikelijke leerschool en aartsbisschop Bernard Alfrink wijdde hem op 21 juli 1957 tot priester. In Bakkum, nabij Castricum, ging hij aan de slag. In 1959 werd Kok gestationeerd in de Amsterdamse wijk Slotermeer. Een nieuwe aanpak van het bisdom, namelijk om jongere priesters te laten begeleiden door een team van geestelijken in de plaats van door één iemand, betekende dat Kok Amsterdam in 1964 moest verwisselen voor Uithoorn. Hij kon het echter niet zo goed vinden met de pastoor aldaar, die behoudender was dan hij had gehoopt. "Je wilde graag werken en in Amsterdam had je, kon je vooruit, en kon je van alles en nog wat, overal binnen de kaders die er toen waren, maar ja, dit was, ja, de man die vrat zelf niks uit en die besliste alleen maar en dat was een ramp", memoreerde Kok.¹⁸ Hij zag geen andere uitweg dan aan te sturen op overplaatsing. Zijn verzoek werd gehonoreerd en in 1966 werd hij benoemd in de kathedraal van Haarlem. Maar ook hier liep het niet van een leien dakje. Het bisdom besloot de hele geestelijke bemanning op straat te zetten. We schrijven inmiddels 1968. Kok week uit naar het ziekenhuispastoraat Sint Jansgasthuis in Hoom.

Eind jaren zestig en begin jaren zeventig hing een indrukwekkend aantal geestelijken voorgoed de toog aan de kapstok. Kok behoorde tot deze grote groep uittrekkers. De celibaatenquête speelde volgens hem een beslissende rol bij zijn besluit te breken met zijn belofte. Hij vulde de vragenlijst in toen hij zich in Haarlem bevond, in 1968. Voor hem markeert dit moment tot op heden een breekpunt in zijn leven. Kok kon zich de dag, waarop hij de enquête onder ogen kreeg, dan ook nog helder voor de geest halen:

'En toen ik die had ingevuld, dat duurde uren, toen stond ik naast m'n, toen was ik klaar, ik stond op, en opeens, ik stond nog naast m'n bureau, toen dacht ik 'ja, wat heb ik nou ingevuld? Over het celibaat. Maar als ik nu eens iemand tegenkom, waar ik gek op ben, wat, wat let je dan eigenlijk nog?'. Zoals ik dat heb ingevuld, dat viel eigenlijk, toen ik 't in zat te vullen nog niet, ik heb dat gewoon ingevuld, en het drong eigenlijk pas tot me door toen ik wegliep, toen ik naast m'n bureau stond'.¹⁹

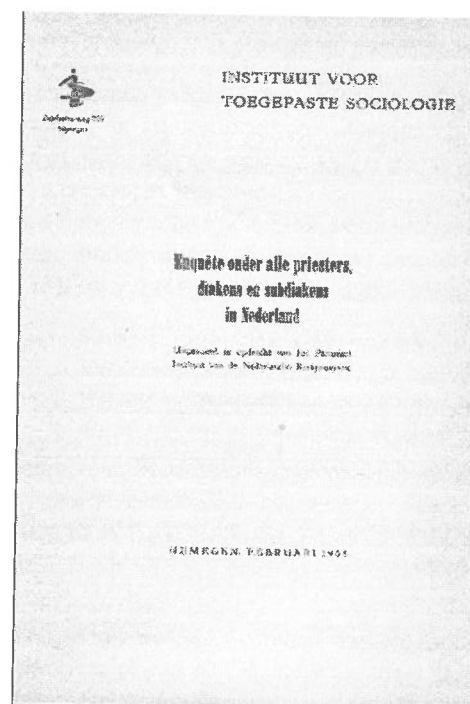
Het invullen gold als een confrontatie met zijn 'ik'. Kok is diep gaan nadenken over de vragen en de antwoordmogelijkheden. Zaken, waarover hij tevoren nauwelijks zo langdurig had gepeinsd, werden nu zorgvuldig gewikt en gewogen. De enquête werkte als een moment van "bewustwording van wat houdt mij tegen", als een holle spiegel:

¹⁷ Kok beschreef zijn levensloop. Zie Persoonlijk Archief Chris Dols: brief van Nico Kok aan Chris Dols, 12-11-2008.

¹⁸ Interview Chris Dols met Nico Kok, 10-11-2008.

¹⁹ *Ibidem*.

'(...) dat [het invullen van de enquête] beschouw ik als een eerste aanzet ook, hè. Hoewel dat de eerste jaren niet direct consequenties heeft gehad. Maar, denk ik, toen heb ik mij de vraag eigenlijk, kijk die vraag heb ik mij eerder gesteld, toen ik subdiaken werd gewijd, en toen moest ik beloven van hè, dat ik niet zou gaan trouwen, maar dat was ja, toen, je wilde enorm graag priester worden, maar d'r is dan toch in die tien jaar tijd, is er zoveel gebeurd dat deze vraag wèl voor je gaat leven hè. Ik moet daar steeds weer aan denken, dat ik toen eigenlijk, die vraag die ik voor mijn subdiakenwijding positief heb beantwoord, in zoverre dat ik zei, 'ik wil ongehuwd blijven, dat beloof ik', en daar zag ik de zin ook van in, dat ik toen ik die [de celibaatenquête] had ingevuld, meteen na dat laatste stuk, dat ik toen dacht, van, ja, de zin van het celibaat zie ik niet meer zoals ik dat in het verleden heb begrepen'.²⁰

De Celibaatenquête uit 1968. (KDC – KLiB Nijmegen)

²⁰ Ibidem.

In 1971 hakte Kok de knoop door en trad hij in het huwelijk. De man in de spiegel was niet langer een evenbeeld, dat hij recht in de ogen aan kon kijken.

Perspectiefwissel

Toen ik in de namiddag thuis kwam, besloot ik het gesprek diezelfde avond nog uit te werken. Maar pas nadat het hele transcript gereed was gekomen, drong de waarde van de stem van het verleden tot mij door. Kok bleef mijn aandacht maandenlang vasthouden. Hij wees mij erop dat ik met betrekking tot de geschiedenis van het Nederlands katholicisme niet alleen naar de onderzoeksresultaten, maar ook naar de enquête zelf moest kijken. Kortom: het perspectief kantelde.

Vanaf dat moment is de zoektocht gestart naar 'het wezen' van de enquête en de gevolgen die zij teweegbracht. Wat bleek? De celibaatenquête was geen neutraal onderzoeksinstrument. Zij werd ingezet, om met de woorden van de machtige franciscaan, sociaalwetenschapper en kerkvernieuwer Walter Goddijn te spreken, "omdat we onze ogen niet mogen sluiten voor feiten die ons pastoraal inzicht kunnen verrijken (...) én om de priesters meer persoonlijk te betrekken bij de beoordeling en waardering van het kerkelijk ambt".²¹ De enquête was, anders gezegd, een uiting van democratisering en 'gezagsuitoefening in dialoog', die in het kielzog van Vaticanum II een hoge vlucht namen.²² Zij maakte stemmen vanuit de 'basis van de gemeenschap' hoorbaar, betrokken deze 'gemeenschap' meer bij de besluitvorming, en stonden een 'vreemdenperspectief' toe.

Walter Goddijn. (KDC – KLiB Nijmegen)

En er was meer. Zo bleek de enquête aanleiding te zijn geweest tot hevige meningsverschillen. Volgens priester Jan Dellepoort bijvoorbeeld, die net als Goddijn sociaalwetenschapper was, verkrachtte de celibaatenquête de opvatting over het celibaat "tot een zuiver menselijk iets".²³ Hij miste "erín de inspiratie van het geloof en het evangelie, die alleen het celibaat zinvol kunnen maken". Tevens mag de lijst mede verantwoordelijk worden gehouden voor de groeiende hoop op verandering die bij heel wat priesters leefde ten aanzien van de celibaatwet.²⁴ De celibaatenquête blies een discussie die al langer gaande

²¹ *Ambtscehiba in een veranderende kerk*, 7.

²² Ziemann, *Katholische Kirche und Sozialwissenschaften*, 131-202 en 315. Ook: Persoonlijk Archief Chris Dols: interview Chris Dols met Jos van Kemenade, 03-12-2008.

²³ Katholiek Documentatie Centrum Nijmegen, Persoonlijk Archief Jan Dellepoort, inv. nr. 254: brief van Dellepoort aan Bemelmans, 03-04-1968.

²⁴ Interview Chris Dols met Jos van Kemenade, 03-12-2008.

was en die Rome als afgedaan beschouwde nieuw leven in. Werd het celibaat na afloop van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) getypeerd als "gave, te aanvaarden en waarderen", paus Paulus VI noemde het celibaat in de encycliek *Sacerdotalis Caelibatus* (1967) een "schitterend juweel aan haar [van de kerk] kroon".²⁵ Voor mensen zoals Kok gold dat zij zeer gevoelige privé-informatie hadden afgestaan ten behoeve van het sociaalwetenschappelijk onderzoek dat hen op symbolische wijze een belangrijke stem toedeelde. Wie zichzelf zo blootgeeft, verwacht ook dat er naar zijn stem geluisterd zal worden en dat het collectief aan stemmen de doorslag zal geven tijdens de beleidsvorming.

Noem het een 'historische sensatie', een 'historisch contact' of een 'dronkenschap van het ogenblik' – zonder het moment waarop ik mij bewust werd van het belang van bovengenoemde perspectiefwissel, had het historisch onderzoek misschien wel niet geleid tot nieuwe inzichten. De komende jaren staan voor mij in het teken van verdergaand historisch onderzoek, onder meer naar deze en andere, vergelijkbare enquêtes. Misschien mag ik nog eens een vreugdedansje maken. De historicus Jo Tollebeek verwoordde de blijdschap van de vondst als volgt:

'De moderne historicus kan uitgelaten zijn. Hij kan zijn blijdschap verbergen, maar wil zijn geluk ook delen. Hij springt op in zijn zetel, 's avonds en alleen. Hij fantaseert dan over wat anderen, 's ochtends, over zijn vondst zullen denken. Wat is gevonden, is een reeks stukken: documenten die voorheen verborgen lagen in een duister archiefdepot – ongezien, ongelezen, ongebruikt'.²⁶

Chris Dols (Nijmegen 1985) is als junioronderzoeker verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen. Thans bereidt hij onder begeleiding van prof. dr. Marit Monteiro en dr. Marjet Derks een proefschrift voor, dat nieuwe vertogen over geloof en kerk in de periode 1958-1974 aan de orde stelt.

²⁵ *Constituties en decreten van het 2e Vaticaans oecumenisch concilie* (Leusden 1986) 380-382; *Encycliek Sacerdotalis Caelibatus van paus Paulus VI. Over het priesterlijk celibaat* (Amersfoort 1967) 5.

²⁶ J. Tollebeek, *Fredericq & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap* (Amsterdam 2008) 111.

Jan Willem Brouwer

Het handschrift van de generaal

De eerste pagina van De Gaulles
Mémoires de guerre

Nee, een Franse admiraal mag je niet aanspreken met 'mon amiral'. Tegen landmachtofficieren moet men inderdaad wel 'mon' zeggen. Zelfs toen hij president was, werd Charles de Gaulle (1890-1970) aangesproken met 'mon général'. Maar bij de marine doen ze dat dus anders. Bovenaan mijn brief moet daarom kortweg 'Amiral' staan.

Dankzij de militaire attaché van de Franse ambassade in Den Haag begin ik mijn speurtocht gelukkig niet met een misstap. Want het is al moeilijk genoeg. Admiraal Philippe de Gaulle – geboren in 1921 – is immers een geducht figuur. Als een leeuw waakt hij over het erfgoed van zijn vader. En met historici die de gaullistische mythes willen doorprikken, heeft hij weinig op. Neem Eric Roussel, de biograaf die een paar jaar geleden aantoonde dat de Britten de tekst van De Gaulles beroemde radiotoespraak

Generaal Charles de Gaulle.

van 18 juni 1940 wel degelijk hebben gecensureerd. De arme biograaf heeft het geweten.¹ Maar de admiraal is *incontournable* als ik het manuscript van de *Mémoires de guerre* van zijn vader wil zien. Het éérste manuscript wel te verstaan, want er is ook een tweede versie – de Generaal schreef de tekst hele-

¹ E. Roussel, *Charles de Gaulle* (Parijs 2002) en Ph. de Gaulle, *De Gaulle mon père. Entretiens avec Michel Tauriac*, deel 1 (Parijs 2003) 189-190.

maal over opdat zijn dochter die kon uittypen. De papieren bevinden zich in Parijs in het *Département des manuscrits* van de *Bibliothèque nationale* – onder de signatuur Don 13904 (don = schenking). De zoon moet persoonlijk toestemming voor inzage geven.

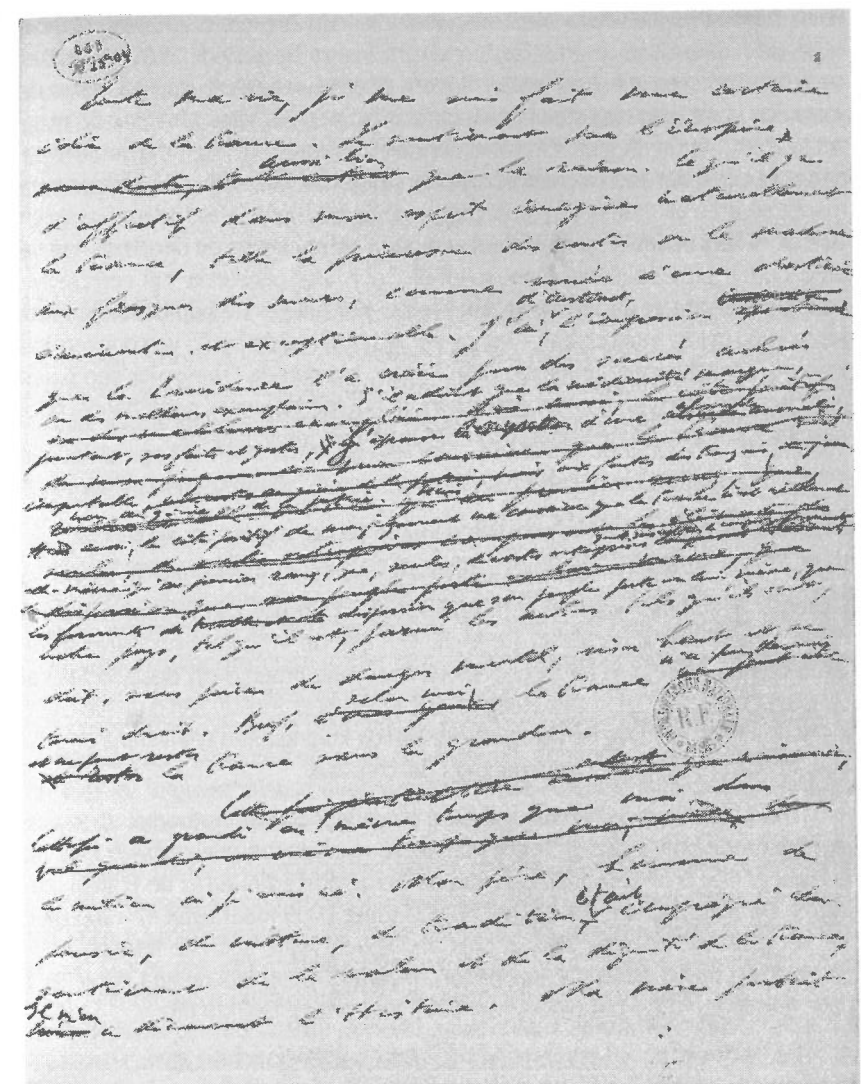
Dat Charles de Gaulle in 2005 werd gekozen tot 'le plus grand Français de tous les temps' was geen verrassing. De Generaal is een legendarisch figuur. In juni 1940 riep hij vanuit Londen op tot voortzetting van de oorlog tegen Duitsland: 'La France a perdu une bataille mais la France n'a pas perdu la guerre.' De Gaulle zorgde er niet alleen voor dat Frankrijk aan de kant van de geallieerden streed, maar ook dat zijn land na de oorlog weer een van de grote mogendheden werd. Om de Franse belangen te verdedigen, schrok hij niet terug voor forse aanvallen met de Britten en Amerikanen. In 1946 trad hij af als hoofd van de voorlopige regering en trok zich terug op zijn landgoed 'La Boissière' in het dorpje Colombey-les-Deux-Eglises, op de grens tussen Lotharingen en Champagne. In 1958 kwam hij weer aan de macht. Vervolgens stichtte hij de Vijfde Republiek, maakte een einde aan de Algerijnse kwestie die Frankrijk tot op het bot verdeelde, moderniseerde zijn land, gaf het een onafhankelijke defensie en zorgde voor de verzoening met Duitsland. Ook ter linkerzijde is inmiddels bewondering ontstaan voor het visionaire pragmatisme van de Generaal.² Recentelijk is daarbij gekomen een zekere heimwee naar diens hoge opvattingen over het publieke ambt dat hij vervulde: zijn sobere manier van leven, wars van luxe en nepotisme. Ook de wijze waarop De Gaulle zijn privé-leven buiten de schijnwerpers wist te houden, oogst tegenwoordig waardering. We missen 'le silence de La Boissière', aldus de (rechtse) oud-politicus François Léotard die zich ergerde aan de manier waarop het huidige staatshoofd zich in de media presenteert.³

Don 13904 op een futon

De Gaulle was overigens niet alleen militair en staatsman, maar ook een vruchtbaar auteur. Vóór de oorlog publiceerde hij enkele boeken over militaire onderwerpen. Zijn brieven en dagboeken beslaan maar liefst dertien delen. In de jaren 1954-1959 verschenen zijn oorlogsherinneringen in drie delen. De *Mémoires d'espoir*, over zijn presidentschap, bleven onafgemaakt. Het eerste deel verscheen in 1970, kort voor zijn dood. Ik moet op een historisch congres, over Franse politici die óók schrijver waren, een voordracht houden over De Gaulle. Dat is natuurlijk onmogelijk als ik het manuscript van zijn beroemdste werk, de *Mémoires de guerre*, niet heb gezien. Vandaar mijn brief aan Philippe de Gaulle.

² R. Debray, *A demain De Gaulle* (Parijs 1990).

³ F. Léotard, *Ça va mal finir* (Parijs 2008) 133.

De eerste bladzijde van het eerste manuscript van het eerste deel van de *Mémoires de Guerre*. Deze bladzijde is afgedrukt met toestemming van de erfgenamen van generaal De Gaulle. Bron: Bibliothèque Nationale Parijs, Département des Manuscrits, Don 13904.

De promptheid waarmee de admiraal antwoordde, evenaarde die van zijn vader. Tot mijn verrassing meldde hij in een handgeschreven brief dat hij geen bezwaar had. Integendeel, hij verklaarde 'très sensible', ja, zelfs 'très reconnaissant' te zijn voor mijn belangstelling. Het is duidelijk dat de Generaal ook zijn legendarische hoffelijkheid op zijn zoon overdroeg. Overigens was de brief geadresseerd aan het postbusadres van het CPG in ... 'Nimègue, La Belgique'. Nijmegen heeft geen zeehaven, zullen we maar zeggen.

Enfin, gewapend met de toestemming meldde ik mij begin mei 2009 bij de *Bibliothèque nationale* in de Rue de Richelieu. Ik was daar sinds 1989 niet meer geweest. Intussen is het computertijdperk er weliswaar aangebroken, maar de leeszaal komt men nog steeds niet zomaar binnen. Als vanouds moet de nieuwe bezoeker in de rij gaan staan om een toegangspasje te laten maken. Onveranderd is ook dat men vervolgens in de studiezaal verschillende ambtenaren moet passeren alvorens een plaats toegewezen te krijgen. Maar daarna gaat het vlotter. Al kort nadat ik op mijn stoel was gaan zitten, kwam de directrice van de afdeling mij persoonlijk het manuscript brengen. Dat gebeurde met een plechtstatigheid alsof het de kroonjuwelen betrof. Het boek – de papieren zijn in de jaren 1960 in leer ingebonden – lag op een schattig, zacht bedje van donkerrood velours. Zoals bij meer vreemde voorwerpen, hebben de Fransen er een naam aan gegeven. Zo'n bedje heet een *futon*. Ik hoefde trouwens geen handschoenen aan; schone, droge handen zijn blijkbaar minder schadelijk.

Historische sensatie

Alleen al het openslaan van het manuscript was een groot plezier. Ik kwam de Generaal al zó lang tegen in mijn onderzoek en nu pas zag ik voor het eerst diens handschrift 'in het echt'! De archieven van de Vrije Fransen waren in de jaren tachtig, toen ik in Parijs onderzoek voor mijn proefschrift deed, helaas al op microfilm gezet. En in Den Haag zal het tevergeefs zoeken zijn naar De Gaulles handschrift. Behalve een enkele brief aan de koninginnen Wilhelmina en Juliana, heeft hij weinig aan Nederlanders geschreven.

Het ging mij speciaal om de eerste bladzijde, en dan natuurlijk vooral de legendarische openingszin: 'Toute ma vie, je me suis fait une certaine idée de la France.' Het is ongetwijfeld een van de beroemdste zinnen in de Franse literatuur. De zoekmachine Google gaf op 7 oktober 2009 maar liefst 477.000 hits! Ter vergelijking: Lincolns 'Four scores and seven years ago our fathers brought forth on this continent a new nation', leverde 14.000 hits op en Churchills 'I have nothing to offer but blood, toil, tears and sweat', 36.900 hits.

De openingszin is kenmerkend voor De Gaulle wiens hele leven – als militair, politicus en schrijver – in het teken van Frankrijk stond. Bijna even beroemd is het slot van de eerste alinea: 'Bref, à mon sens, la France ne peut être la France sans la grandeur.' Na De Gaulles dood liet de minister van onderwijs deze alinea in alle Franse schoolklassen voorlezen.

Wanneer de Generaal de eerste regels schreef, is niet bekend. We weten dat hij aan zijn memoires begon meteen na zijn aftreden in 1946. Maar hij werd te veel in beslag genomen door zijn mogelijke terugkeer in de politiek en vooral door de oprichting in 1947 van het Rassemblement du Peuple Français (RPF). Pas op 12 januari 1949 noteerde De Gaulles adjudant, kapitein Claude Guy, in zijn dagboek dat de Generaal bij de lunch – 'avec une fierté presque juvénile' – aankondigde dat hij weer aan het schrijven was: 'Maintenant, je m'y suis réellement "mis". Et j'ai bien l'intention de continuer.'⁴

Van dit goede voornemen kwam alleen niets terecht. De Gaulle werd ook in deze tijd nog teveel in beslag genomen door zijn politieke activiteiten. Het is daarom aannemelijk dat hij zich pas in 1952-1953, met de neergang van de RPF die ten prooi viel aan onderlinge verdeeldheid, werkelijk aan het werk zette. De vraag blijft wanneer hij het eerste hoofdstuk schreef. In de zomer van 1953 las de Generaal enkele hoofdstukken voor aan Guy. In februari 1954 liet hij zijn omgeving weten dat het eerste deel af was: 'Ça y est, j'en ai fini!'⁵

Worsteling met pen en papier

De Gaulle gebruikte voor zijn memoires blanco papier van A-4 formaat. Dankzij Claude Guy weten we dat hij in deze tijd schreef met een Parker-vulpen. De blauwe inkt is inmiddels een beetje vergrijsd. De pagina's zijn volgeschreven in het kriebelige handschrift van de Generaal. In het oog springen de talloze doorhalingen en verbeteringen. Soms zijn hele bladzijden zwart gemaakt.

Natuurlijk wisten we al dat de Generaal moeite had met schrijven: 'si ma mémoire me sert bien, je n'ai pas la plume facile', liet hij zich ontvallen in de memoires. Hij klaagde er graag over. 'C'était long... Ça venait ou ça ne venait pas...'. verzuchtte hij in 1953 tegen Guy, 'Et, avec moi, c'est toujours difficile.'⁶ Maar aan alle doorhalingen in het manuscript valt de worsteling pas werkelijk af te lezen. De Gaulle was voortdurend op zoek naar het juiste woord en naar het beste ritme. Alleen de openingszin is meteen goed bevonden. Zijn werk te perfectioneren, moet een obsessie zijn geweest. Legendarisch zijn de ruzies die hij met de uitgever voerde over komma's. De Gaulle: 'Il faut que les virgules soient là ou bien quelqu'un qui lira ce texte ne me retrouvera pas'.⁷

Zij die De Gaulle ontmoetten, waren zonder uitzondering onder de indruk van de afstandelijkheid die de Generaal, welbewust, wist te creëren. De schrijver François Mauriac sprak van 'cette petite distance infranchissable entre nous et lui'.⁸ Deze afstandelijkheid blijkt ook uit de *Mémoires de guerre*. De Gaulle drukte zijn persoonlijk leven zoveel mogelijk naar de achtergrond en voerde zichzelf soms op in de derde persoon enkelvoud. Dankzij het manuscript krijgt de Generaal echter menselijke trekken. Men ziet hem als het ware zitten in de studeerkamer in 'La Boissérie', waar hij drie à vier uur per dag aan zijn herinneringen werkte. De rest van de tijd las hij (een gemiddelde van drie boeken per week), schreef hij brieven of maakte hij wandelingen door de omgeving.

⁴ C. Guy, *En écoutant De Gaulle. Journal 1946-1949* (Parijs 1996) 458.

⁵ J. Lacouture, *De Gaulle*, deel 2, *Le politique, 1944-1959* (Parijs 1985) 413.

⁶ Ch. de Gaulle, *Mémoires* (Parijs, Bibliothèque de la Pléiade, 2000) 714 en Guy, *En écoutant De Gaulle*, 482.

⁷ M. Tauriac, *Vivre avec de Gaulle. Les derniers témoins racontent l'homme* (Parijs 2008) 121 en 126.

⁸ F. Mauriac, *De Gaulle* (Parijs 1964) 17.

Les faits

Deux pages des « Mémoires de guerre » seront lues dans les écoles

Le ministre de l'éducation nationale publie le communiqué suivant :

M. Olivier Guichard, ministre de l'éducation nationale, a demandé que soient lues le samedi 14 novembre au matin, à tous les élèves des écoles de France, au début de leur classe, la page qui ouvre le premier tome des Mémoires de guerre (L'appel), ainsi que les lignes qui terminent le dernier tome (Le salut) :

Toute ma vie, je me suis fait une certaine idée de la France. Le sentiment me l'inspire aussi bien que la raison. Ce qu'il y a en moi d'affectif imagine naturellement la France, telle la princesse des contes ou la madone aux fresques des murs, comme vouée à une destinée éminente et exceptionnelle.

Na het overlijden van De Gaulle op 9 november 1970 werd op alle scholen in Frankrijk voorgelezen uit de *Mémoires de Guerre*.

Bron: *Le Monde*, 12 november 1970

De Generaal is terecht geprezen om zijn klassieke stijl. Toch zijn de *Mémoires de guerre* geen gemakkelijke lectuur. Ze zijn lang en gedetailleerd. Ook is de toon bij tijd en wijle wel erg hoogdravend. Toch zijn de memoires alleszins de moeite waard. De fraaie aforismen worden nog steeds vaak geciteerd. Zoals 'La vieillesse est un naufrage' – aan het adres van de oude maarschalk Philippe Pétain wiens regering met de Duitsers collaborerde. Ook de portretten van de staatslieden die De Gaulles pad kruisten, mogen er zijn: Stalin, Roosevelt en – vooral – Churchill die in de memoires een hoofdrol speelt. Beroemd is de levendige en geamuseerde beschrijving van het bezoek aan Moskou in december 1944. Daar onderhandelde De Gaulle dagenlang met Stalin, 'communiste habillé en maréchal, dictateur tapi dans la ruse, conquérant à l'air bonhomme'. Ten slotte zijn de mooie dialogen het lezen waard. Die met Churchill springen er uit. Na de zoveelste scherpe woordenwisseling waarschuwde De Gaulle dat de Britse premier waarschijnlijk last van zijn geweten zou krijgen: 'Sachez, grogna M. Churchill, que ma conscience est une bonne fille avec qui je m'arrange toujours.'⁹

⁹ De Gaulle, *Mémoires*, 17, 279-280 en 647.

Het eerste deel, *L'appel, 1940-1942*, verscheen in oktober 1954. Het boek werd door critici van links tot rechts enthousiast ontvangen. 'Un tres remarquable écrivain', aldus *Le Monde* – 'Un des grands livres de l'époque', meende *Le Figaro*.¹⁰ In de eerste maand werden al 100.000 exemplaren verkocht. Het boek voorzag in een behoefte: het was de eerste studie over de Vrije Fransen en het verzet tegen nazi-Duitsland. De publicatie was evenwel niet alleen een literaire, maar ook een politieke gebeurtenis. De Gaulle zelf koesterde in 1954 misschien nog wel hoop op een mogelijke terugkeer in de politiek, maar erg waarschijnlijk was deze niet meer. Na de mislukking van de RPR was hij uitgerangeerd geraakt. Het succes van de memoires – het tweede deel, *L'unité, 1942-1944*, verscheen in juni 1956 – haalde de Generaal weer uit de schaduw en plaveide de weg naar zijn terugkeer in 1958.

Het derde deel, *Le salut, 1944-1946*, kwam uit toen de auteur al president was. Kort na zijn intrek in het Elysée, begin januari 1959, schreef De Gaulle optimistisch aan zijn uitgever: 'Ayant, désormais, je pense, un peu plus de temps disponible, j'espère bien terminer cet hiver le 3e tome!'¹¹

Geen nègre

Er is nóg een reden waarom het manuscript van de *Mémoires de Guerre* van belang is: het bewijst dat De Gaulle zijn teksten zelf schreef. Hij had niet, zoals veel andere Franse politici in verleden en heden, een anonieme ghostwriter, in Frankrijk *nègre* genoemd, in dienst.

De politiek is ook in Frankrijk al vele decennia een dagtaak. Desalniettemin publiceren Franse politici nog steeds veel. Meer dan in andere Europese landen hoort het publiceren van boeken bij de politieke carrière. Algemeen wordt aangenomen dat een groot deel van deze werken door *nègres* is geschreven. Harde informatie hierover is helaas schaars. Hier is sprake van een waar taboe. De *nègre* en de uitgever hebben reden om te zwijgen omdat zij veel geld aan het boek kunnen verdienen. Maar waarom blijven ook de politici stil? Neem nu Dominique de Villepin, onder meer oud-minister van Buitenlandse Zaken en oud-premier. Zijn boeken over Napoleon waren bestsellers.¹² Maar ook hij zou het werk door een *nègre* hebben laten doen. De stilte hierover is opmerkelijk. Men zou toch zeggen dat De Villepin zo langzamerhand genoeg vijanden had die hem graag een stok tussen de benen zouden willen steken. Nicolas Sarkozy bijvoorbeeld. Maar als de president op zijn beurt zijn biografie van de linkse politicus Georges Mandel niet zelf heeft geschreven...

¹⁰ J.-L. Crémieux-Brilhac, 'Introduction' in: *Ibidem*, xlii-xliii.

¹¹ Ch. de Gaulle, *Lettres, notes et carnets*, deel 8, 1958-1960 (Parijs 1985) 177.

¹² D. de Villepin, *Les cent jours ou l'esprit de sacrifice* (Parijs 2001), *Le soleil noir de la puissance, 1796-1807* (Parijs 2007) en *La chute ou l'Empire de la solitude, 1807-1814* (Parijs 2008)

Hoe het ook zij, De Gaulle schreef zijn teksten dus werkelijk zelf. Wel werd hij bij de verzameling van de benodigde documentatie geholpen door René Thibault, een compagnon uit de Londense tijd. Deze reed de dossiers van en naar Colombey in de Citroën *traction avant* van de Generaal. De Gaulle was vol lof voor de onvermoeibare documentalist die duizenden documenten sorteerde: 'Sa tournure d'esprit, son souci de la vérité historique se sont admirablement prêtés à ce premier travail d'épluchage.'¹³

Merkwaardig genoeg is De Gaulle korte tijd zelf *nègre* geweest. In 1925 trok Pétain, de grote held uit de Eerste Wereldoorlog, hem aan om diens geschiedenis van het Franse leger te schrijven. De maarschalk hoopte met dit boek in de *Académie française* te worden gekozen, maar had buiten de waard gerekend. De *nègre* wilde niet anoniem blijven. Hij eiste dat Pétain in de inleiding zou wijzen op zijn rol bij de totstandkoming: 'Vous avez des ordres à me donner en matière militaire, pas sur le plan littéraire.'¹⁴ Uiteindelijk publiceerde De Gaulle in 1938 *La France et son armée* onder zijn eigen naam. Het was het begin van de breuk tussen de beide militairen.

Foei, fouten in de Pléiade

De Gaulles grote rivaal Churchill kreeg in 1953 de Nobelprijs voor de literatuur. Die eer viel de Generaal niet te beurt. Maar de *Mémoires de guerre* en de *Mémoires d'Espoir* kwamen in 2000 wél terecht in de prestigieuze Pléiade-reeks van uitgever Gallimard waarin de klassiekers van de wereldliteratuur zijn opgenomen. Dat was een postume literaire ridderslag, aldus de linkse krant *Libération*.¹⁵ Sindsdien ligt hij in de winkel naast de andere grote Franse *mémorialistes* als de kardinaal De Retz, de hertog De Saint-Simon en François René de Chateaubriand. Vooral de laatste inspireerde De Gaulle bij het schrijven van zijn herinneringen. 'Tout m'est égal: je suis plongé dans les *Mémoires d'outre-tombe*' zei hij adjudant Guy in januari 1947.¹⁶

De Pléiade-deeltjes – dundruk papier, in leer gebonden, twee leeslinten – zijn niet alleen schitterend uitgegeven, ze hebben ook een strenge wetenschappelijke pretentie. Elk boek is voorzien van inleidingen en een 'kritisch apparaat' bestaande uit verklarende voetnoten, indexen en een meestal uitputtende lijst van *variantes* (tekstvarianten – de afwijkende versies van zinnen in de verschillende manuscripten). Zo ook bij De Gaulles memoires. De inleidingen over de politieke en literaire carrières van de Generaal zijn even doorwrocht als interessant. Een opvallend minpunt van de uitgave is echter dat de talrijke documenten die de auteur als bijlage bij zijn *Mémoires de guerre* liet opnemen, ontbreken.

¹³ Guy, *En écoutant De Gaulle*, 483.

¹⁴ J. Lacouture, *De Gaulle*, deel 1, *Le rebelle, 1890-1944* (Parijs 1984) 278-279.

¹⁵ *Libération*, 27 april 2000.

¹⁶ Guy, *En écoutant De Gaulle*, 202.

De bezorgers geven geen verklaring voor deze omissie. De lezer kan vermoeden dat het om een bezuinigingsmaatregel gaat – de uitgave was anders tweemaal zo dik geworden. Maar drastisch was de beslissing toch wel. De Generaal meende immers dat die documenten een essentieel onderdeel vormden van zijn boeken. Het is opmerkelijk dat hierover in 2000 in de kritiek niets is opgemerkt.

Aan de hand van het manuscript blijkt dat er nóg iets mis is met de Pléiade-uitgave. Alleen al de eerste bladzijde toont dat de lijst met *variantes* verre van volledig is. Zo was er volgens de bezorgers voor de eerste alinea slechts één tekstvariant, terwijl het manuscript er al zeven laat zien! De tweede zin, bijvoorbeeld, ('Le sentiment me l'inspire aussi bien que la raison.') luidde eerst: 'Le sentiment me l'inspire, sans doute, tout autant que la raison.' De Gaulles handschrift mag dan kriebelig zijn, het is zeker niet onleesbaar. Ook de andere doorhalingen op de eerste bladzijde zijn wel degelijk te ontcijferen, maar die zal ik de lezer besparen.

Evenmin als bij het weglaten van de documenten vermelden de bezorgers dat zij hebben bezuinigd op de tekstvarianten, laat staan dat ze er een reden voor geven. Die verklaring laat zich hier eveneens raden. Niet alleen de twee manuscripten zijn bewaard, maar ook de twee getypte versies, eveneens met correcties van de Generaal. Daar was natuurlijk geen beginnen aan. Maar voor de beroemde passages en zeker voor de eerste alinea, hadden de uitgevers toch wel een uitzondering mogen maken.

De mythe van De Gaulle

De Nederlandse pers besteedde indertijd niet veel aandacht aan de memoires. De *Volkskrant* en de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, bijvoorbeeld, bespraken maar twee van de drie delen, meestal in een kort stukje. Wie de betekenis van de oorlogsherinneringen echter wel meteen doorgrondde was Henk Lunshof, buitenlandredacteur van *Elseviers Weekblad*. 'Een groot Frans patriot heeft zijn levenswerk geschreven', begon hij zijn recensie van *L'appel*: 'De herinneringen van Generaal Charles de Gaulle (...) maken een gereede kans tot die werken te gaan behoren, die, de jaren tartende, het nageslacht ontzag inboezemen en tot voorbeeld kunnen strekken.' De recensent had er begrip voor dat De Gaulle niet boog voor Churchill of Roosevelt. 'Van de strijd, die hij heeft moeten voeren naar buiten en naar binnen, legt dit boek een nobele getuigenis af.' Opmerkelijk is bovendien dat Lunshof begreep dat deze geschiedenis van de Vrije Fransen ook een actuele politieke betekenis had. Bij de bespreking is een viertal foto's afgebeeld van De Gaulle tijdens een persconferentie uit 1952 of 1953. Onder de foto's staan citaten uit de memoires, zoals 'onze kracht is onze onbuigzaamheid', 'ik kan en mag niet buigen' en 'neem een voorbeeld aan mij'.¹⁷ Daarmee

¹⁷ *Elseviers Weekblad*, 13 november 1954.

maakte Lunshof duidelijk dat de memoires tevens een bijdrage leverden aan de 'mythe' van De Gaulle, de man die geen duimbreed toegaf aan de Britten en Amerikanen als zij de Franse belangen dreigden te overspoelen.

Al met al is het manuscript van de *Mémoires de guerre* de bron waar ik de afgelopen jaren, en zeker in 2009, het meeste plezier aan heb beleefd. Daar kunnen zelfs de onlangs vrijgegeven dagboeken van KVP-leider Norbert Schmelzer of de vondst van de verloren gewaande en teruggevonden notulen van de Vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken uit de jaren '50 en '60 niet tegenop. Zelden heb ik zo veel onmiddellijke belangstelling voor mijn onderzoek gehad. Niet alleen Franse vrienden vroegen enthousiast naar mijn belevenissen, dat deed zelfs de eigenaar van het hotel waar ik de laatste jaren logeer. Die weet dat ik historicus ben en vroeg ook deze keer naar de reden van mijn bezoek. 'Ja,' vertelde hij, 'die De Gaulle schreef zijn teksten tenminste zelf en dat gebeurt tegenwoordig niet meer.'

J.W.L. Brouwer (1956) is onderzoeker bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis. Hij studeerde geschiedenis in Groningen en Parijs (Paris-I, Sorbonne) en promoveerde in Leiden op Divergences d'intérêts et mauvaises humeurs. La France et les pays du Benelux devant la construction européenne, 1942-1950. Op 28 januari 2010 organiseert het Maison Descartes in Amsterdam een congres over Franse politici die tevens schrijver waren, van Napoleon Bonaparte tot Nicolas Sarkozy. Als speciale gast zal optreden oud-minister Pierre Joxe. Toegang gratis.

Joost Rosendaal

Het kleine verhaal en de grote geschiedenis

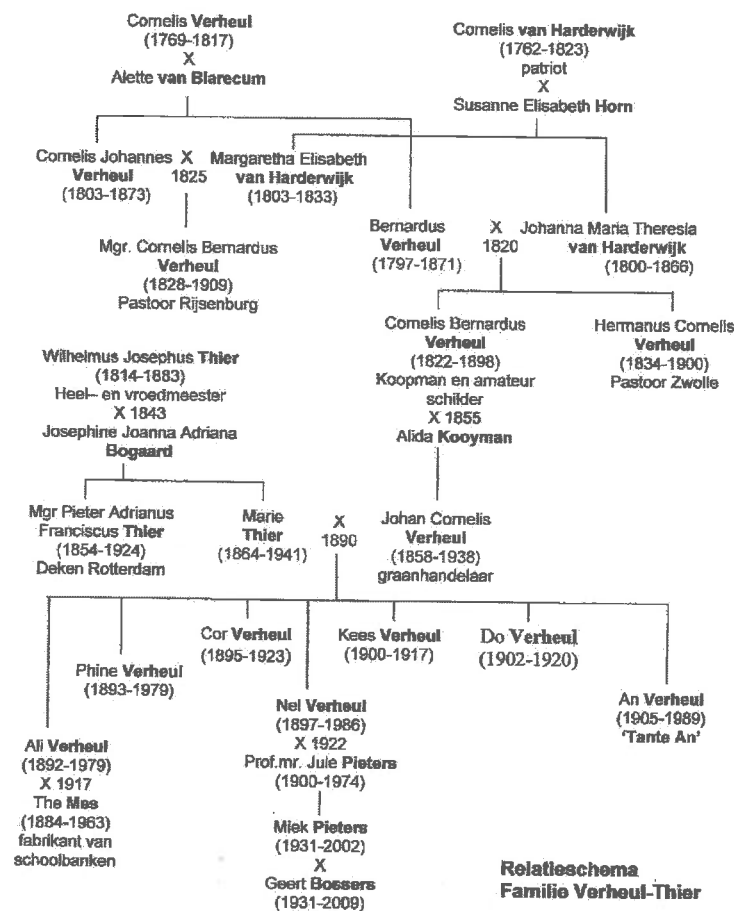
Het kistje van tante An

Voorwerpen kunnen een eigen geschiedenisverhaal vertellen, een verhaal dat niet, of niet direct uit archivalische bronnen te schrijven zou zijn. De 'kleine' geschiedenis van een familie is vaak niet schriftelijk vastgelegd. Objecten kunnen dan een belangrijke bron worden en het kleine verhaal van een familie blijkt vaak verbonden met de 'grote' geschiedenis. Onlangs werd ik gefascineerd door zo'n kleine geschiedenis, het verhaal van de familie Verheul rond 1900.

Het gezin Verheul-Thier 1910. Van links naar rechts: Phine (1893-1979), Marie Verheul-Thier (1864-1941), Johan Verheul (1858-1938), An (1905-1989), Cor (1895-1923), Nel (1897-1986), Do (1902-1920), Kees (1900-1917) en Ali (1892-1979). (Collectie auteur)

Na het overlijden van mijn schoonvader begin dit jaar, kreeg ik als historicus het beheer over het familiearchief: brieven, testamenten, transportakten, diploma's, schoolrapporten, etc. Maar ook voorwerpen maakten deel uit van de nalaten-

Relatieschema van de familie Verheul. (Collectie auteur)

schap. Mijn schoonmoeder, die eerder was overleden, had een belangrijk deel van de familiegoederen geërfd van drie tantes Verheul, die kinderloos waren gebleven. Ze waren de dochters van Johannes Cornelis Verheul (1858-1938), een welgestelde katholieke koopman uit Oudewater. Hun moeder Maria Cornelia Elisabeth Thier (1864-1941) was de dochter van een heel- en vroedmeester uit het bij Oudewater gelegen dorpje Hoenkoop. Het was een zeer katholiek gezin, dat rond 1920 door groot verdriet werd getroffen. Een broer en twee zussen overleden in zes jaar tijd respectievelijk 17, 18 en 27 jaar oud. Vooral het overlijden van de zoon en erfgenaam, Kees, zal als een klap zijn aangekomen. Tijdens zijn studie als interne aan het Nijmeegse Canisiuscollege werd hij ziek. Hij stierf in december 1917 in Noordwijk aan Zee tijdens een kuur vermoedelijk tegen de TBC.

De familiestukken waren zeer divers en kwamen via verschillende familielijnen. Zo erfden de tantes via de opa van hun moeder een prent waarop diens 'tante' Anna van Meurs in 1813 als dienstbode namens tsaar Alexander I de vesting Naarden opeiste van de Fransen.¹ Een pince-nez (knijpbrilletje voor op de neus), een pijpje van meerschium en twee doosjes van schildpad voor visitekaarten en voor sigaren tonen de stand van de familie. Opa Cornelis Bernardus Verheul (1821-1898) hield van schilderen. Een aantal van zijn in alle opzichten amateuristische schilderijen van rond 1880 heeft de tand des tijds doorstaan: havengezichten, landschappen en een kerkje.²

Via mijn zwager kreeg ik een kistje met een bijzondere inhoud dat afkomstig was van 'tante' An Verheul, een ongetrouwde zus van zijn oma. Van tante An, in 1905 geboren als jongste dochter van Johan Cornelis Verheul, had ik al een reisnecessaire met de brieven, schoolrapporten en andere stukken uit de jaren 1916-1921. Toen volgde zij de HBS op het meisjes internaat van de Zusters Ursulinen in Maastricht. Ontroerend zijn de laatste ansichtkaarten en brieven van haar broer Kees en zus Do. Ze doen beseffen hoe het internaatleven belemerde om bij de ziekte en uiteindelijk sterven van broer en zus nabij te zijn.

Het kistje van tante An. (Collectie auteur)

¹ Over Anna Meurs en de capitulatie van Naarden: <https://digibalie.naarden.nl/index.php?simaction=content&mediumid=4&pagid=240&fontsize=11&stukid=436> (geraadpleegd 11 november 2009).

² Collectie auteur.

Het mahoniehouten kistje was vermoedelijk een theekistje. In de achttiende en negentiende eeuw bewaarden welgestelde families hierin de kostbare thee. Nu bevatte het kistje een wonderlijke inhoud: drie pillendoosjes, een bos sleuteltjes, een rozenkrans, een schachtje, twee dobbelstenen, vier papertjes met inhoud, een kettinkje, een reeks penningen en draagmedaillons. Al snel werd mij duidelijk dat dit geen doorsnee rommeldoosje was. De nieuwsgierigheid van de historicus in mij werd onmiddellijk geprikkeld. Wat bracht deze voorwerpen bij elkaar? Is er een verband? Wat is het verhaal achter de bron?

Bepaalde voorwerpen waren snel te plaatsen. Het schachtje is een sigarenknipper, vermoedelijk van Ans vader, Johan Cornelis. De sleutelbos en de twee kleine, zelfgemaakte (?) dobbelstenen waren waarschijnlijk in het kistje gelegd om ze niet kwijt te raken. De rozenkrans was een veel voorkomend en gebruikt object in een katholiek gezin en lijkt rond 1900 te zijn vervaardigd. Niet alles hoeft direct een diepere betekenis te hebben.

Maar wat waren nu die penningen en draagmedailles? Een munt bleek een Britse penny uit 1879 met een afbeelding van koningin Victoria te zijn. Een andere munt zat verpakt in een papertje. Het bleek een gouden munt van graaf Dietrich II von Moers uit het midden van de vijftiende eeuw te zijn. Deze was van 1414 tot 1463 aartsbisschop van Keulen en een typische prereformati-sche bisschop die politiek, grondbezit, geld en oorlog belangrijker vond dan de zielzorg.³ Op het papertje stond in het handschrift van rond 1850 een beschrijving van de munt. Een historisch geïnteresseerd familielid had zich blijkbaar in de munt verdiept.

Vrijwel alle andere penningen bleken religieus van aard. Het zijn vooral devotiemedailles van koper, blik of zilver, zoals die bij menige katholieke families zijn aan te treffen. Een drietal is gewijd aan het Heilig Hart van Jezus, het Heilig Hart van Maria en de Onbevleete Ontvangenis van Maria met Latijnse, Duitse en Franse inscripties. De cultus voor Maria en het Heilig Hart beleefde vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw een sterke bloei.

In Lourdes zag het eenvoudige meisje Bernadette Soubirous in 1858 Maria verschijnen bij een grot. De plaats werd een van de belangrijkste bedevaarts-oorden van de katholieke kerk.⁴ In het kistje zaten vier Lourdesmedailles. Drie lijken qua stijl uit de jaren twintig van de twintigste eeuw te komen. De vierde is mogelijk ouder. Uit de familiepapieren blijkt vader Johannes Cornelis Verheul in mei 1899 een reis naar het Zuid-Franse stadje te hebben gemaakt. Op een foto staat hij als deelnemer in een processietoet. Blijkens ansichtkaarten heeft hij ook later met zijn vrouw nog een reis naar Lourdes gemaakt.⁵ Behalve als

³ Vgl. G. Droege, *Verfassung und Wirtschaft in Kurköln unter Dietrich von Moers (1414-1463)* (Bonn 1957).

⁴ R. Harris, *Lourdes. Geschiedenis van een religieus fenomeen* (Amsterdam 1999).

⁵ Familiearchief Rosendaal-Bossers (Nijmegen), *Archief Bossers-Pieters* 95 en 99, ansichtkaarten 1924? en 1899.

pelgrimage waren deze tochten ook een soort vakantie-reizen. In juni 1921 maakten Ans zussen Ali en Cor samen met de man van Ali, schoolbankenfabrikant Thé Mes, een reis naar Lourdes.⁶ Een half jaar eerder was hun zus Do overleden. Tijdens de reis – voor het zielenheil van Do of was Cor reeds ziek? – stuurden ze kaarten en een brief aan hun zus An. 'Gisteravond zijn we bij de Grot geweest. Het grijpt je beslist aan. Je ziet er wel een honderd kruken (sic) hangen, beugels en allerhand. Vanmorgen gingen bij de Grot te communie ook alle zieken op brancar's en ziekenwagens communiseeren'. Zo schreef Cor aan An op het briefpapier van Grand Hotel Moderne Soubirous Frères, het luxe hotel dat in 1896 door de familie van Bernadette was gebouwd tegenover de heilige plaats.⁷

Vanuit Lourdes werd ook een trip met een open auto gemaakt naar Gavar-nie, een keteldal ontstaan door een gletsjer dat van een uitzonderlijke schoonheid scheen te zijn en tegenwoordig op de werelderfgoedlijst staat. Vervolgens werd de reis voortgezet naar Spaans Baskenland.⁸ In 1919 had zich daar in het plaatsje Lompas een wonderbaarlijk verschijnsel voorgedaan: de Christus aan het kruis in de kerk knipperde met zijn ogen naar de gelovigen. Velen zagen het en beschouwden het als een bijzonder genadeteken. Het daarop volgende jaar vonden er meer dan duizend genezingen plaats die werden toegeschreven aan de wonderbare kracht van het kruisbeeld. Als bedevaartsoord werd het dorpje bijzonder populair en trok het zelfs korte tijd meer pelgrims aan dan de grot in Lourdes.⁹ Vanuit Bilbao maakten ook Ali, Cor en Thé een reis naar de buitenge-wone plaats: 'Jammer dat we niets hebben gezien aan het kruisbeeld. We zijn een heele dag in Lompas gebleven en uren in de kerk geweest, maar jammer genoeg niets gezien. We zijn het zeker niet waard. [...] Ik heb in Lompas voor je gebeden en zal het nu aan de Grot ook doen. Dat je door je examen mag komen als het je zalig is'.¹⁰ In het kistje van An bevindt zich dan ook een penning met het gelaat van het Christusbeeld van Lompas.

Het lijkt er op dat er ook een reis naar Italië is gemaakt. Een penning van de Heilige Antonius uit Padua en een van het Heilige Huis (Casa Santa) van Loret-to zouden van deze reis meegenomen kunnen zijn. Mogelijk is ook een van de medailles met de beeltenis van de pausen Pius IX (1846-1878), Leo XII (1878-1903) en Pius X (1903-1914) afkomstig van een van deze reizen. Het is de vraag

⁶ Over de schoolbankenfabrikant Mes: C. Smit, *Een eeuw Eromes. Erven Kooijmans-Mes, Rothuizen en zonen, ero, ero-mes, eromes, 1909-2009* (Wijchen 2009).

⁷ Familiearchief Rosendaal-Bossers (Nijmegen), *Archief Bossers-Pieters* 3, brief Cor Verheul aan An Verheul, Lourdes 19 juni 1921.

⁸ Familiearchief Rosendaal-Bossers (Nijmegen), *Archief Bossers-Pieters* 3, ansichtkaarten aan An Verheul, 1921.

⁹ Vgl. P. von Kleist, *Wonderbaarlijke verschijnselen aan het Christusbeeld van Lompas* (Den Bosch 1922); D. Cox, *Het kruisbeeld van Lompas* ([Tilburg] 1925).

¹⁰ Familiearchief Rosendaal-Bossers (Nijmegen), *Archief Bossers-Pieters* 3, brief Cor Verheul aan An Verheul, Lourdes 19 juni 1921.

of een penning met het Kindje Jezus van Praag met een Duitse inscriptie ook van een dergelijke reis is meegenomen. Het zou ook van een van de nonnen kunnen zijn bij wie An haar opleiding had genoten. Hoewel op een penning van de Heilige Paus Cornelius een Frans gebed staat, hoeft deze niet van een buitenlandse reis afkomstig te zijn. Ook in Nederland werden deze verspreid. Sint Cornelius is onder meer beschermheilige tegen epilepsie, kramp en zenuw- en oorkwalen. Is deze penning van een van de zieken zussen of broer van An geweest?

De vier resterende devotiemedailles zijn vermoedelijk uit Nederland. De kleinste is een zogenaamde Benedictusmedaille. Aan een dergelijke draagpenning werden en worden bijzondere krachten toegeschreven, namelijk om het kwaad af te wenden. Het refereert aan de stichter van de Benedictijner orde die door het maken van een kruisteken zich wist te beschermen tegen een poging hem te vermoorden met een gifbeker. Op een zijde van de penning staat een letterreeks, een Latijnse bezweringsformule: VRSNSMSMQLIVB, Vade Retro Satana Non Suade Mihi Vana Sunt Mala Quae Libas Ipse Venenum Bibas, wat betekent: Wijk terug Satan, fluister mij geen ijdelheden in / het is boosheid wat jij schenkt, drink zelf uw vergif.¹¹ Eveneens beschermende waarde werd gehecht aan een penning van de Heilige Rochus. In een randschrift staat het gebed om te beschermen tegen de cholera, een ziekte die voor het laatst in 1909 in Nederland uitbrak. Op de andere zijde van de Rochuspenning staat een afbeelding van de Heilige Hubertus, bisschop van Maastricht en later van Luik, beschermheilige tegen hondsdoelheid. Een andere, vrijwel identieke Rochuspenning heeft op de keerzijde de inscriptie dat de drager ervan lid was van het Rochusbroederschap in Roermond. Vermoedelijk zijn beide penningen van Ans oudere zus Ali, die rond 1909 op kostschool zat in Roermond.¹² De vermoedelijk jongste penning herinnert aan de donatie van een steen voor de bouw van de kerk van de Heilige Gabriel in Haastrecht.¹³ Deze kerk verrees in 1928 naast het klooster van de paters Passionisten aan de weg tussen Haastrecht en Oudewater.

Naast de religieuze draagmedailles bevatte het kistje nog twee identieke gedenkpenningen van zes centimeter doorsnee ter herdenking van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853. De gedenkpenning, gemaakt door de Belgische muntmeester Leopold Wiener, toont aan de ene zijde Jezus die de dochter van Jairus uit de dood opwekt. Op de keerzijde stonden de wapens van de vijf nieuwe bisschoppen.¹⁴ Hoe belandden deze legpenningen in het kistje van tante An? Mogelijk dat het antwoord gezocht moet worden in relatie tot de drie pillendoosjes en de gevouwen papiertjes.

¹¹ De Pax-medaille van de H. Benedictus (z.p. 1956).

¹² Familiearchief Rosendaal-Bossers (Nijmegen), *Archief Bossers-Pieters* 90, anischtkaarten Ali Verheul aan familie in Oudewater, Roermond 1909.

¹³ www.passionisten.nl (geraadpleegd 10 november 2009).

¹⁴ Vgl. *Algemeene Konst- en Letterbode* 66 (1854) 54.

De aanwezigheid van de pillendoosjes met opschrift 'kininepillen' was op zich niet zo verbazingwekkend. Het gedrukte bruiloftslied van de ouders van tante An uit 1890 geeft hiervoor reeds de verklaring. Over Marie Thier, Ans moeder, wordt verteld hoe zij 'pillen draait' en 'poeders vouwt'.¹⁵ Zij maakte voor haar vader, de dorpsdokter, de medicijnen. In de ronde doosjes bleken tot mijn verrassing drie relikwiehouders te zitten: een kleine draagrelikwie van de met uiterst kleine (bot?)schilfers van de Heiligen Petrus en Paulus en twee gelijksoortige relikwiehouders met kleine resten van de Nederlandse heiligen Sint Willibrord en de Martelaren van Gorcum. Deze laatste waren in 1867 door paus Pius IX heilig verklaard. De keerzijde van de eerder genoemde draagpenning van deze paus herinnerde aan deze voor de Nederlandse katholieken belangrijke daad.¹⁶

Relikwieën van de H. Willibrord, de HH. Petrus en Paulus, de HH. Martelaren van Gorcum, de H. Franciscus en de H. Clara van Assisi. (Collectie auteur)

¹⁵ Familiearchief Rosendaal-Bossers (Nijmegen), *Archief Bossers-Pieters* 87, gedrukt bruiloftslied *Hoe Johan en Marie een paar werden* (Gouda, J. Goorissen [1890]).

¹⁶ W. Vroom, 'De martelaren van Gorcum', in: N.C.F. van Sas (red.), *Waar de blanke tot der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam/Antwerpen 1995) 106-117; P.J. Magry, 'Brielle, Bedevaartcomplex van de HH. Martelaren van Gorcum', in: P.J. Magry en Ch. Caspers (red.), *Bedevaartplaatsen in Nederland I Noord- en midden-Nederland* (Amsterdam/Hilversum 1997) 231-245.

Ook drie van de gevouwen papiertjes blijken relikwieën te zijn: stof uit het graf van de heilige Clara van Assisi, zoals dat bij de opening van haar graf op 23 september 1850 was aangetroffen, en stof uit het graf van de Heilige Franciscus van Assisi. In 1230 was het stoffelijk overschot van de Sint Franciscus gestolen en pas in 1818 werd het teruggevonden. Bij de opening van het graf werd stof verzameld en later verkocht aan gelovige pelgrims. Pater Giovanni Serafini, pastoor van de basiliek, had het betreffende stof rond 1860 verpakt. Evenals de gedenkpenning van 1853 zijn deze relikwieën waarschijnlijk in een eerdere generatie in het geslacht Verheul-Thier gekomen. Het lijkt aannemelijk dat ze via een geestelijke bij de familie zijn gekomen.

De familie blijkt in de katholieke kerk van de bisdommen Haarlem en Utrecht een actieve rol te hebben vervuld. Een heeroom van tante An, Petrus Thier (1854-1924), was onder meer deken van Rotterdam en mocht zich als geheim kamerheer van de paus vanaf januari 1914 monseigneur noemen. Daar hij pas in 1878 priester werd gewijd, lijkt hij niet de verklaring voor het raadsel hoe deze bijzondere relikwieën in het kistje terecht zijn gekomen. In de familie waren nog twee geestelijken. Cornelis Bernardus Verheul, de schilderende opa van tante An, had een priester-broer, Hermanus Cornelis, en een priester-neef, die net als opa Cornelis Bernardus heette. Broer Hermanus Cornelis (1834-1900), een oud-oom dus van tante An, werd in 1859 gewijd en was onder meer pastoor in Ankeveen en Zwolle. Evenals zijn neef was hij kapelaan te Montfoort geweest. De band met deze neef moet vrij hecht zijn geweest. Hun vaders waren broers en hun moeders zussen, een dubbele verwantschap dus. De schrijvende priester Cornelis Bernardus Verheul (1828-1909) had slechts een ongetrouwde zus als directe verwante. Een nauwe band met zijn neef en naamgenoot lag voor de hand. Na zijn wijding in 1852 was hij vanaf 1863 pastoor in Rijsenburg-Driebergen en werd bij zijn afscheid in 1904 door paus Leo XIII tot erekamerheer benoemd.¹⁷

Daar het niet zo gebruikelijk was dat 'gewone' katholieke burgers dergelijke relikwieën bezaten, lijkt het aannemelijk dat via een van deze priester-familieleden de relikwieën in het bezit van de vader van tante An zijn gekomen. Het zou ook de oorsprong kunnen verklaren van een profane penning die ik in het kistje vond. Een zilver draaginsigne ter herinnering aan het beëdigen van het patriotse stadsreglement door de Utrechtse burgerschutterij op 20 maart 1786. Een familielid is blijkbaar betrokken geweest bij deze revolutionaire daad op de Neude.¹⁸ Op het insigne staan de initialen CVH. Het lijkt aannemelijk dat deze

¹⁷ Katholiek Documentatiecentrum (Nijmegen), *Collectie Knipsels*, C.B. Verheul (1828-1909); Familiearchief Rosendaal-Bossers (Nijmegen), *Collectie bidprentjes*, Hermanus Cornelis Verheul (overleden 12 november 1900) en mgr. Petrus Adrianus Franciscus Thier (overleden 6 april 1924).

¹⁸ Vgl. A. van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd* (Zaltbommel 1966) 192-208.

¹⁹ *Naamen der tegenwoordige leden van het genootschap ter beoefening en aanmoediging van den burgerwapenhandel, onder de zinspreuk: Pro Patria et Libertate te Utrecht* (Utrecht 1784).

Draaginsigne ter herinnering aan de eedaflegging op 20 maart 1786 door Pro Patria et Libertate in Utrecht. (Collectie auteur)

eigendom is geweest van de opa van de neven Verheul, wier moeders zussen waren. Hun vader Cornelis van Harderwijk was woonachtig in Utrecht en een broer van hem komt voor op de lijst van het patriotse korps in 1784.¹⁹

Het theekistje van tante An blijkt een familiegeschiedenis in zich te bergen die een spiegel vormt van de katholieke emancipatie in de negentiende eeuw, vanaf de gedenkpenning van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 tot de medaille ter herinnering aan de bouw van de kerk in Haastrecht in 1928. Het was een devoot en religieus leven gekenmerkt door katholieke kostscholen en bedevaarten. De patriotse revolutie van 1786 lijkt een vreemde eend in de bijt, maar het was juist dankzij de Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw dat de katholieke emancipatie vorm kon krijgen. De 'kleine' familiegeschiedenis reflecteert zodoende het 'grote' verhaal. Een ogenschijnlijk onbeduidend kistje werd zodoende voor mij als historicus tot een verlekkeerde speurtocht van historische sensatie.

Joost Rosendaal (1963) is docent Politieke Cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Jan Kuijs

Boeken Top 5

Lezen in en over middeleeuwse bronnen

Aanvankelijk had de redactie van ET•VT mij gevraagd een top-5 van boeken samen te stellen. Omdat deze historische hitparade in het aan bronnen gewijde themanummer zou komen, werd deze vraag later gewijzigd. De voorkeur van de redacteurs ging nu uit naar een top-5 van bronnen. Dat verzoek wilde ik graag inwilligen, maar dan wel op voorwaarde dat ik mij als mediëvist tot middeleeuwse bronnen mocht beperken en dat ik toch ook boektitels zou mogen noemen.

Pas toen ik mij aan het schrijven zette, besepte ik welke onmogelijke taak ik op mij had genomen. Hoe kon ik een rangorde aanbrengen in de duizenden oorkonden en honderden kronieken die ik in de loop der tijden voor onderwijs en onderzoek heb gebruikt? Ik vind dat er geen type middeleeuwse bron is dat je dichter bij de middeleeuwen brengt dan de oorkonde of de brief. Maar welke brief of oorkonde heeft mij het meest getroffen in de afgelopen decennia? Ik zou het niet weten, maar beschouw het lezen van een middeleeuwse tekst in de oorspronkelijke taal nog steeds als een van de grootste geneugten die de mediëvist gegeven is. Daarvoor ontbreekt helaas vaak de tijd, zeker als om het archivalische bronnen gaat, en je wordt als historicus ook geacht de 'literatuur' bij te houden. De tussenweg bestaat er uit dat je studies leest die dicht bij de bronnen staan. Bronnen kunnen op zich al fascinerend zijn, maar niet minder boeiend is het om te zien hoe historici met hun bronnen omgaan. Daarom heb ik besloten in mijn top-5 aandacht te schenken aan bronnen, aan bronnenpublicaties en aan monografieën waarin het bronnengebruik mij bijzonder is opgevallen.

1. Jean Froissart, *Chroniques de France, d'Angleterre et des pays voisins*, Livres I-IV, verschenen in diverse edities vanaf de zestiende eeuw. Moderne Engelse vertaling (gedeeltelijk): *Froissart Chronicles*, selected, translated and edited by Geoffrey Brereton, Penguin Classics, 1978.

Met de Franstalige kroniekschrijver Jean Froissart (1337-1404) heb ik voor het eerst kennis gemaakt via Huizinga's *Herfsttij der Middeleeuwen*, waarin hij veelvuldig wordt geciteerd. Het veel geprezen werk van Huizinga kon mij niet bijzonder boeien door zijn geëxalteerde stijl en de impliciete negatieve kijk op de moderne wereld. Na lezing van Huizinga heb ik met hem Froissart terzijde geschoven en dat bleek achteraf een vergissing. Ter verdediging kan ik nog aanvoeren dat aan middeleeuwse Franse bronnen weinig aandacht werd

besteed tijdens mijn Nijmeegse opleiding tot mediëvist. Traditioneel kreeg de imponerende Duitse bronnenreeks *Monumenta Germaniae Historica*, een monument van negentiende-eeuwse geleerdheid, niet zonder reden veel aandacht. Dat de Nijmeegse mediëvistische opleiding nog lange tijd zou Duits 'angehaucht' was, is waarschijnlijk toe te schrijven aan de invloed van de hoogleraar Reinier Post (1895-1968). Hij was een leerling van de roemruchte Duitse mediëvist Otto Oppermann (1873-1946), die aan de Universiteit van Utrecht de Nederlandse wetenschappelijke mediëvistiek van de grond heeft getild en daarop via zijn leerlingen lange tijd invloed heeft uitgeoefend.

Vele jaren na mijn afstuderen verdiepte ik mij in de Honderdjarige Oorlog en kwam ik onvermijdelijk bij Froissart terecht. Toen ik vervolgens zijn werk op eigen kracht ging lezen, bleek het boeiend proza. Het is een contemporair verslag opgedist door iemand die de Franse en Engelse hoven van binnen had leren kennen, karakters van de handelende personen beschrijft en emotie in zijn verhaal weet te leggen. Froissart is niet altijd objectief en heeft niet de neiging de onderste steen boven te halen, maar bezit als schrijver journalistieke kwaliteiten. Sinds die nieuwe kennismaking heeft de verteller Froissart mij niet meer losgelaten. Jammer dat Huizinga aanvankelijk mijn enthousiasme voor Froissart in de weg zat. Toen ik mij alsnog in Froissart wilde verdiepen, werd ik weer geconfronteerd met de Duitse traditie van de Nijmeegse mediëvisten. Het historische werk van Froissart bleek slecht vertegenwoordigd in de UB en de instituutsbibliotheek. De gezaghebbende Froissart-editie van Kervyn de Lettenhove (1867-1877, 26 delen) is pas sinds 2005 aanwezig in de UB. Ze maakte toevalig deel uit van de overgenomen bibliotheek van de Nijmeegse dominicanen. Daarentegen blijkt het hierboven vermelde pocketboek met de fragmentarische Engelse vertaling niet in de Nijmeegse UB aanwezig.

2. H.C. Darby (ed.), *The Domesday Geography of England*, Cambridge 1952-1977, 7 delen; Idem (ed.) *A new Historical Geography of England before 1600*, Cambridge 1973; Idem, *Domesday England*, Cambridge 1977.

Zoals bekend mag worden verondersteld veroverde de Normandische hertog Willem de Veroveraar in 1066 het koninkrijk Engeland. In 1086 stelde hij een aantal commissies in die per graafschap de namen van alle grondbezitters en hun bezittingen moesten registreren. Daarbij moesten de omvang, waarde en gebruik van de grond worden vastgelegd. Het resultaat van het werk van de verschillende koninklijke commissies was het zogenaamde *Domesday Book*, een unieke statistische bron. Niet alleen door de enorme hoeveelheid details, maar ook door zijn ouderdom. Voor geen ander Europees land zijn vergelijkbare gegevens in zulke hoeveelheden en zo gedetailleerd voor de elfde eeuw beschikbaar. Het rijke materiaal inspireerde de Engelse historisch geograaf H.C. Darby (1909-1992) tot de publicatie van de reeks *The Domesday Geography of England*, waarvan zeven delen verschenen in de jaren 1952-1977. In elk van de zeven delen behandelt hij volgens een vast patroon op basis van het *Domesday Book*

de sociaal-economische toestand en demografie van een aantal graafschappen. Daarbij maakt hij royaal gebruik van thematisch kaartmateriaal, tabellen en grafieken.

Ook voor de periode na de elfde eeuw is in Engeland in grote hoeveelheden middeleeuws bronnenmateriaal beschikbaar dat statistisch en kartografisch bewerkt kan worden. Bij de bewerking hiervan heeft Darby eveneens een belangrijke rol gespeeld. Zo was hij de editor van *A New Historical Geography of England before 1600* en van een soortgelijk deel *after 1600*, die op dezelfde manier als zijn *Domesday Geography* zijn opgezet.

3. Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou : village occitan de 1294 à 1324*, Parijs 1975; Noël Coulet, *Les visites pastorales*, Turnhout 1977, Typologie des sources du Moyen Âge occidental, aflevering 23.

Tot een bronnencategorie die op het eerste gezicht vooral saai is, moeten de middeleeuwse visitatieverslagen gerekend worden. Ambtelijk proza van functionarissen die namens een kerkelijke autoriteit een klooster of kerk gevisiteerd hebben en daarvan verslag doen. Bij voorkeur geschreven in het Latijn, de lingua franca van die dagen, zeker in kerkelijke kringen. Wie denkt dat de visitatie een uitvinding is van een Nederlandse minister van Onderwijs met dadendrang uit de jaren '90 van de twintigste eeuw, heeft het dus helemaal mis. Toch is er een groot verschil tussen de middeleeuwse visitaties en de visitaties van de VSNU. Middeleeuwers waren veel efficiënter: ze visiteerden bij voorkeur alleen als het echt nodig was, wanneer de zaken echt uit de hand gelopen waren. Wie de moeite neemt zich in middeleeuwse visitatieverslagen te verdiepen, zal ontdekken dat die daardoor heel wat boeiender zijn dan dat plichtmatige VSNU-proza.

En aldus kon het gebeuren dat in 1318 de bisschop van het Zuid-Franse Pamiers als pauselijke inquisiteur (de latere paus Benedictus XII) opdracht kreeg om een onderzoek in te stellen in een dorp in de Pyreneeën dat naar verluidde geheel bevolkt werd door ketters. De inquisiteur interviewde een groot aantal dorpsbewoners, inclusief de kerkelijke en wereldlijke gezagsdragers. Hij schreef zijn bevindingen keurig op en zijn verslag werd na afhandeling van de zaak opgeborgen in de pauselijke archieven om daar eeuwenlang stof te vergaren. Ergens in de twintigste eeuw vonden Franse historici het verslag terug en oordeelden dat het een teksteditie verdiende. Aldus verscheen in 1965 de driedelige bronnenpublicatie met de titel *Le Registre d'Inquisition de Jacques Fournier, évêque de Pamiers (1318-1325)*. Daarbij zou het gebleven zijn als niet tien jaar later de veelzijdige historicus Emmanuel Le Roy Ladurie op basis van deze publicatie een boek publiceerde onder de titel *Montaillou: village occitan de 1294 à 1324* (1975). Het werk is een prachtige schandaalroman van een middeleeuws dorp geworden. Aanvankelijk was het boek slechts bekend onder mediëvisten, maar nadat het in Engels was vertaald (1978), werd het in de jaren '80 een mondiale bestseller.

Door het overweldigende succes van *Montaillou* zijn andere innoverende publicaties van Le Roy Ladurie ten onrechte in de vergetelheid geraakt. Zelf ben ik een grote fan van zijn *L'histoire du climat depuis l'an mil* (1967), waarin hij als een van de eersten liet zien hoe je middeleeuwse bronnen kunt gebruiken om de geschiedenis van het weer en het klimaat te reconstrueren. Le Roy Ladurie beoefende daarmee naar eigen zeggen een nieuw type geschiedschrijving: *l'histoire sans l'homme*.

4. Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht, uitgegeven door N.B. Tenhaeff en W. J. Alberts, Den Haag 1946-1976, Rijks Geschiedkundige Publicatie, grote serie, nrs. 88, 129, 155; W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht*, Maarssen 1981.

Na de Tweede Wereldoorlog zijn mediëvisten op grote schaal middeleeuwse 'rekeningen' in druk gaan uitgeven. Onder het begrip 'rekening' wordt in de middeleeuwse context de 'boekhouding' van een instelling verstaan. Het woord boekhouding is hier wellicht wat overdreven, maar toch. Ook Middeleeuwers kenden financiële planning en verantwoording, al waren de boekhoudmethodes nog primitief. Middeleeuwse rekeningen zijn overwegend bewaard gebleven van steden en landsheren, in mindere mate van kerkelijke instellingen en nauwelijks van bedrijven of particulieren. Rekeningen zijn natuurlijk in de eerste plaats interessant als financiële bron, maar bieden door de uitgavenposten ook een gedetailleerde kijk op de dagelijkse praktijk. Ik beperk mij hier tot het aanstippen van een bijzonder type rekening, namelijk de boekhouding die vanaf het einde van de veertiende eeuw bewaard is gebleven van de bouw van de Utrechtse domkerk. De lijvige bronnenpublicatie van Tenhaeff en Alberts illustreert hoe die bouw werd gefinancierd. Het meeste geld was afkomstig van de gelovigen in het bisdom Utrecht. Zij gaven geld voor al dan niet vrijwillige collectes die in het hele bisdom werden georganiseerd, of kochten aflaten van de aflaatkramers die met een speciale vergunning van het domkapittel door het bisdom trokken. Al dit geld stroomde naar 'domfabriek', het bouwbedrijf van de Dom. Hoe een en ander precies in zijn werk ging, is na te lezen in het boek van Wim Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen*. Dit boek is niet alleen inhoudelijk interessant, maar ook methodisch. Het laat namelijk zien hoe een op het eerste gezicht saaie bronnenpublicatie zoveel onverwachte inzichten in het functioneren van de middeleeuwse maatschappij kan opleveren. Het laat ook zien dat een kerkgebouw niet alleen voor een kunsthistoricus een interessant studieobject kan zijn, maar ook voor een sociaal-economisch geïnteresseerde mediëvist. De Moderne Devoot Geert Grote (1340-1384) schreef nog een traktaat tegen de bouw van de Domtoren (*contra turrim Trajectensem*), maar dat heeft niet mogen baten. Kerk en toren zijn er gekomen en de financiële administratie is gelukkig bewaard gebleven.

5. J.D. van Leeuwen (ed.), *Auctoris incerti Chronicon Tielense, sive majoris chronici pars ultima et maxime notabilis*, Utrecht 1789; J. Kuys, L. de Leeuw, V. Paquay en R. van Schaik, *De Tielse kroniek. Een geschiedenis van de Lage Landen van de Volksverhuizingen tot het midden van de vijftiende eeuw, met een vervolg over de jaren 1552-1566*, Amsterdam 1983.

Middeleeuwse annalen en kronieken zijn er in vele maten en soorten. Sommige hebben universele pretenties, verstellen de geschiedenis van de wereld vanaf Adam en Eva. Andere zijn beperkter van opzet, doordat ze zich beperken tot de geschiedenis van een periode, streek, klooster, kerk, stad of dynastie. Het is moeilijk om onder de middeleeuwse kronieken de absolute toppers aan te wijzen. De middeleeuwen kennen geen Herodotus of Tacitus. Ik beperk mij daarom hier tot het noemen van een kroniek die bepaald geen topper is, maar die mij persoonlijk dierbaar is. Het is een handschrift van een vijftiende-eeuwse wereldkroniek, dat berust in het gemeentearchief van Tiel. Van deze kroniek is het gedeelte dat handelt over de Nederlanden in 1789 door de Tielse patriot J.D. van Leeuwen in druk uitgegeven onder de benaming *Chronicon Tielense*. Dit gedeelte van de kroniek biedt unieke informatie over de geschiedenis van Tiel en het rivierengebied. Daarbij vermeldt de onbekende auteur ook persoonlijke belevenissen, speciaal wat hij heeft meegemaakt tijdens dijkdoorbraken en rivieroverstromingen. Ik maakte als student kennis met deze kroniek en besloot samen met een medestudent om een stuk van deze in het Latijn geschreven tekst te vertalen als werkstuk voor het bijvak Middeleeuws Latijn. We kregen de smaak te pakken en wisten nog twee andere Nijmeegse mediëvisten ertoe over te halen om met zijn vieren de gehele uitgegeven tekst te vertalen. Het resultaat verscheen in 1983 in druk onder de titel *De Tielse Kroniek*. De gemeente Tiel was enthousiast en een uitgebreide huldiging viel ons ten deel. Ook de jonge uitgever was erg enthousiast en liet zo'n grote oplage maken dat het boek nog steeds niet is uitverkocht. En wij vertalers waren apentrots op ons eerste echte boek.

Jan Kuijs (1952) is universitair docent Middeleeuwse Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Kor Bosch en Jan Maas

Naar aanleiding van...

In oktober 2009 opende paus Benedictus XVI de tweede Afrikaanse bisschoppensynode met een toespraak waarin hij westerse landen ervan beschuldigde het kolonialisme nog steeds niet te hebben beëindigd.¹ Hoewel op politiek vlak het kolonialisme niet langer wordt uitgeoefend, is er volgens de paus nog steeds sprake van materialistisch kolonialisme dat 'giftig spiritueel vuilnis' verspreidt. Door zich op te werpen als beschermer van de 'authentieke' Afrikaanse cultuur roept Benedictus veel vragen op, met name over de rooms-katholieke inmenging in Afrikaanse zaken. Deze rooms-katholieke inmenging in Afrika is niet alleen een hedendaags gegeven, maar kent ook een verleden dat inzicht verschaft in de aard van deze uitspraak. Hoe hebben 'Afrika' en 'de rooms-katholieke kerk' zich in het verleden tot elkaar verhouden?

In de tweede helft van de negentiende eeuw vond de 'scramble for Africa' plaats, toen koloniale machten zich uitbreidden in Afrika. Al voordat bepaalde Europese landen grote Afrikaanse gebieden als onderdeel van hun imperium claimden, waren er zowel missionarissen als zendelingen actief om de kolonisten religieus te ondersteunen en om het christelijk geloof te verspreiden onder de inheemse bewoners. De koloniale machtsstrijd op het Afrikaanse continent leidde tot een religieuze verdeling: katholieke landen, zoals België en Frankrijk, ondersteunden de katholieke missie, terwijl protestantse landen, zoals het Verenigd Koninkrijk en Duitsland, positiever stonden tegenover de zending. Ondersteuning van de missie of zending vanuit het koloniale thuisland vergemakkelijkte het proces van geloofsverkundiging, hoewel niet ieder van de geestelijken bekering tot doel had. Zo waren de protestantse en katholieke geestelijken in Zuid-Afrika meer bezig met het voorzien in de religieuze behoeften van de kolonisten dan met de bekering van de inheemse bevolking. De relatie tussen de christenen werd niet gekenmerkt door pais en vree, integendeel, onderlinge rivaliteit stimuleerde hun religieuze aanwezigheid en activiteit.

Binnen de katholieke kerkorganisatie kregen inheemse bekeerde Afrikanen geen plaats, zodat er lange tijd geen eigenlandse kerk ontstond. Wel waren er protestantse Afro-Amerikaanse zendelingen actief, maar door de kerkelijke overheden werden zij niet aangemoedigd, zodat hun aantal klein bleef. Ook kon de verhouding tussen overheid en missie sterk verschillen: vaak stond de missionaris kritischer tegenover de koloniale overheid als de missiepost al vóór de

¹ http://www.trouw.nl/religie-filosofie/nieuws/article2879821.ece/Paus_Kolonialisme_Afrika_nooit_beeindigd.html (geraadpleegd 20 november 2009).

komst van de koloniale machten ontstaan was. Dat neemt echter niet weg dat missionarissen (en zendelingen) geschikt waren om een bemiddelende functie te vervullen tussen de inheemse bevolking, die oorspronkelijk geen inspraak had, en de overheid. Daarnaast waren zij niet geheel afhankelijk van steun van de koloniale overheid. In Frankrijk werd in 1899-1902, onder de regering van Waldeck-Rousseau, de geldkraan voor missieposten en scholen dichtgedraaid. De rooms-katholieke missie in Afrika bleek echter ook zonder deze staatssteun in leven te kunnen blijven. Deze realisering vergrootte de onafhankelijkheid van de katholieke Afrikaanse missie.

De kerk die in Afrika gevestigd werd, was dus vrijwel volledig westers. Niet alleen ontbrak het lange tijd aan Afrikaanse bisschoppen, ook werden Afrikaanse religieuze bewegingen die hun eigen visie op het geloof hanteerden, niet getolereerd, ook niet door de koloniale overheid. Zo werd de profeet Simon Kimbangu in Belgisch Congo dertig jaar lang gevangen gehouden, tot zijn dood in 1951. Pas in 1957 werd de beweging, ook wel bekend als het Kimbanguïsme, door de overheid toegestaan. Deze tolerantie werd binnen de katholieke kerk niet aangemoedigd of uitgedragen, maar was het gevolg van de groeiende inmenging van lekenmissionarissen in de kolonies. Ook waren er semi-particuliere initiatieven, zoals de oprichting van een katholieke Afrikaans tijdschrift, de *African Ecclesiastical Review*, door de Nederlandse bisschop van Mwanza, Joseph Blomjous, die een breder scala aan geestelijken aan het woord wilden laten. Ook die versterkten de eigenlandse kerkelijke identiteit.

De benoeming van Afrikaanse geestelijken kwam in de loop van de twintigste eeuw langzaam op gang, beginnend met de aanstelling van Joseph Kiwanuka, uit de Britse kolonie van Oeganda, als titulair bisschop van Thibica en apostolisch vicaris van Masaka in 1939. In 1953 werd hij tot volwaardig bisschop benoemd en in 1960 werd hij aartsbisschop van Rubaga. Er waren toen al meer inheemse Afrikanen die zich in de hiërarchie hadden opgewerkt, zoals de eerste Afrikaanse kardinaal Lauren Rugambwa, die net als Kiwanuka in Oeganda op het Katigondo-seminarie was opgeleid. Zij waren allebei aanwezig op het invloedrijke Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965). Naast Afrikanen waren daar ook pasbenoemde Aziatische en Zuid-Amerikaanse kardinalen present. De kerk trachtte op deze wijze haar positie onder Afrikaanse, Aziatische en Zuid-Amerikaanse katholieken te versterken en het concilie representatiever maken.

Anno 2009 is het aantal Afrikaanse geestelijken op hoog niveau beperkt en bepaald niet representatief te noemen voor het grote aandeel Afrikaanse gelovigen. Dit heeft te maken met een nog steeds bestaande moeizame relatie met de officiële leer: polygamie is in het door Johannes Paulus II als 'continent van de hoop' betitelde werelddeel niet ongewoon, en getrouwde priesters komen veel voor. Het opleidingsniveau van priesters ligt vaak laag en de economische en politieke omstandigheden zijn nog lang niet altijd stabiel, zodat het aantal geschikte kandidaten voor promotie beperkt blijft. Ook zorgen die politieke en sociale instabiliteit vaak voor nog andere problemen. Zo vond de eerste Afrikaanse bisschoppensynode plaats terwijl er een burgeroorlog in Rwanda woed-

de, een land waarin van de 90% christenen 65% katholiek is. Het evidente gebrek aan christelijke naastenliefde bracht de synode in verlegenheid, maar men bleek niet in staat een antwoord te bieden. Veel Afrikaanse katholieken zijn minder hoopvol gestemd dan de curie in Rome. De priester Emmanuel Katongole had in 2001 grote kritiek op de metafoor van Afrika als 'continent van de hoop': het christendom werd in Afrika volgens hem eerder gekenmerkt door crisis en angst dan door succes. Politieke en economische stabiliteit zouden noodzakelijk zijn om ook religieuze stabiliteit te brengen. Ook de tweede synode van oktober 2009 zal voor de gewone Afrikaanse gelovigen weinig verandering brengen.

Dit brengt ons terug naar de uitspraak van de paus bij de opening van de bisschoppensynode. De rooms-katholieke kerk ziet dat het katholieke geloof in Afrika zich verspreidt, maar tegelijkertijd maken de maatschappelijke omstandigheden en de relatief lage aantallen hooggeplaatste Afrikaanse geestelijken het onmogelijk dat alle neuzen dezelfde kant op staan. Afrika blijkt een complex religieus gebied voor de kerk: enerzijds is het geschikt als moreel voorbeeld voor het Westen, met name vanwege het conservatieve kerkelijk-hiërarchische systeem. Anderzijds worden standaard-voorschriften van de kerk, zoals monogamie of het celibaat, onder de gelovigen niet overal geaccepteerd. Toch wordt Afrika gepresenteerd als model van de door het Vaticaan gewenste westerse waarden en normen en wordt het als een betere, oprechtere geloofsgemeenschap als voorbeeld gesteld aan de geseculariseerde wereld. Met de door de paus uitgevonden traditie van een 'authentieke' Afrikaanse cultuur heeft dat alles echter weinig tot niets te maken. •

Kor Bosch (1985) studeert geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen

Jan Maas (1988) is onderzoeksmasterstudent Historische Wetenschappen met een specialisatie in de Cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

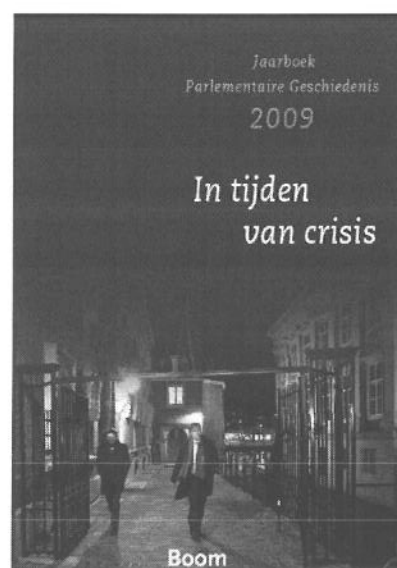
Uit de ivoren toren

Deze rubriek informeert de ET•VT-lezers over de veelzijdige activiteiten van de medewerkers van de afdeling Geschiedenis, in de ivoren toren van de wetenschap maar ook erbuiten. Naast korte nieuwsberichten krijgen bovendien een of twee medewerkers de gelegenheid om zichzelf of hun onderzoeksproject voor te stellen; deze keer de nieuwe studieadviseur Margriet de Rooij en Harm Kaal, de opvolger van Jasper Loots bij Politieke Geschiedenis.

Nieuws

Aug. t/m Nov. 2009

Traditioneel op de derde dinsdag in november is het 11e Jaarboek voor Parlementaire Geschiedenis gepresenteerd, met dit jaar als thema: 'Crisis in de politiek'. Het Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2009 staat in het teken van het thema 'In tijden van crisis'. De vraag staat centraal hoe de Nederlandse politiek, in het bijzonder het parlement, in het verleden omging met economische crises, rampen, revoluties, oorlogen en natuurgeweld. De parlementariër, bestuurskundige en specialist op het gebied van veiligheids- en crisismanagement Uri Rosenthal laat zien dat de Tweede Kamer voor haar rol in acute crises als de watersnoodramp van 1953 en de Bijlmerramp in 1992 bepaald geen schoonheidsprijs verdient. De politicoloog en historicus Ruud Koole belicht het verschijnsel populisme als reactie op een veronderstelde crisis in de Nederlandse politiek. **Carla van Baalen** en Willem Breedveld interviewden Tweede Kamervoorzitter Gerdi Verbeet over de rol van de Kamer in het afgelopen crisisjaar. Andere bijdragen van o.a. **Peter van Griensven, Jan Ramakers, Johan van Merriënboer, Alexander van Kessel, Anne Bos, Charlotte Brand, Erië Tanja, Joris Gijzenbergh, Jan Willem Brouwer, Carla Hoetink en Jonn van Zuthem** gaan onder meer over de economische crises van de jaren dertig en de jaren zeventig en tachtig en de (her)uitvinding van het parlement op momenten waarop het politieke systeem zich in een crisis bevond. Verder is er aandacht voor het geruchtmakende debat van 26 maart 2009 over de door

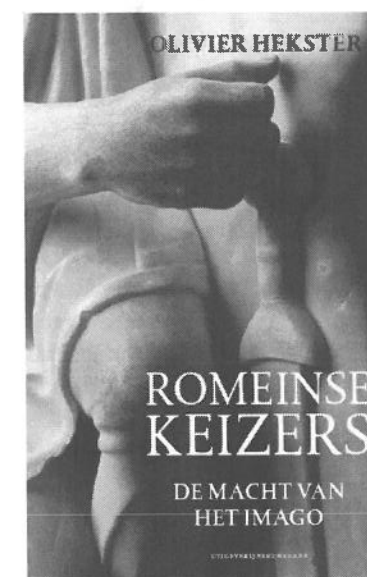

het kabinet Balkenende IV voorgestelde crisismaatregelen, voor een crisislogboek dat minister-president Piet de Jong bijhield ten tijde van de Russische inval in Tsjecho-Slowakije in 1968 en voor 'de' Crisiscanon.

In de Miniaturenreeks van uitgeverij Bekking & Blitz verscheen van de hand van **Petty Bange Thomas More (1478-1535): Een humanist aan het hof.**

In november 2009 verscheen de mede door **Chris Dols** samengestelde *Historische Canon van Limburg*. Hij leverde zelf een bijdrage over de architect Pierre Cuypers. Verder verschijnt van zijn hand een artikel over de katholieke drankwever in de *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte/Revue Suisse d'histoire religieuse et culturelle*.

Het congres "Intelligence and Democracies in Conflict and Peace" vond plaats op 18-20 oktober 2009 en werd georganiseerd door de International Intelligence History Associations (IIHA) en het Begin-Sadat Center for Strategic Studies (BESA) en de Konrad Adenauer Stiftung. **Joris Gijzenbergh** leverde een bijdrage over de Nederlandse Centrale Inlichtingendienst in het interbellum.

Van **Olivier Hekster** verscheen bij Bert Bakker het boek *Romeinse keizers: De macht van het imago*. Romeinse keizers waren alleenheersers, maar hadden de steun nodig van verschillende volkeren en groepen binnen hun rijk – onder andere soldaten, senatoren, lokale elites en het volk van Rome. Het boek analyseert aan de hand van de zelfpresentatie van en de beeldvorming rondom een groot aantal keizers, hoe keizers probeerden al die verschillende groepen tevreden te houden.

Carla Hoetink en **Erië Tanja** hebben beiden gesproken op de 60ste conferentie van de International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions (ICHRPI), van 1 tot en met 4 september gehouden in Lissabon en Coimbra (Portugal).

Erika Manders verbleef in september, oktober en november met een Ted Meijer onderzoeksstipendium in Rome en was daar verbonden aan het Koninklijk Nederlands Instituut Rome (KNIR).

•

Wim van Meurs nam in september en oktober als spreker deel aan twee "summerschools" op het gebied van de Oost-Europese geschiedenis en Oost-Europa studies. De ene summerschool werd door de Universiteit Duisburg-Essen en de Heinrich-Böll-Stiftung georganiseerd in Georgië voor studenten en promovendi op het gebied van de Geestes- en Sociale Wetenschappen in de landen van de Zuid-Kaukasus, de andere door de Universiteit Aken in Timisoara (Roemenië) op het gebied van de Begriffsgeschichte.

•

Uit de laatste kleine ronde van het NWO programma "Omstreden Democratie" kreeg **Wim van Meurs** een vervangingssubsidie voor een verkennend onderzoek naar de rol van boerenpartijen in democratisering in Oost-Europa.

•

Op vrijdag 6 november werd het "eerste" exemplaar van **Peter Rietbergen, Karel de Grote. Vader van Europa?** (Amersfoort 2009), feestelijk aangeboden aan de burgemeester van Nijmegen, Mr. Thom de Graaf, en aan de voorzitter van het College van Bestuur van de Radboud Universiteit, Ir. Roelof de Wijkerslooth.

Stel je voor... Margriet de Rooij

Sinds 1 juni 2009 werk ik als studieadviseur voor de afdeling Geschiedenis. Het voelt goed om terug te zijn. In 1998 ben ik begonnen met de studie Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Ik had er toen al twee jaar HBO-V opzitten en ik durfde pas na een zware stage in een gesloten psychiatrische inrichting te concluderen, dat die studie toch echt niets voor mij was. Liever met mijn neus in de boeken dan geconfronteerd met de harde werkelijkheid van het leven. Geschiedenis had altijd al mijn interesse en de keuze voor deze studie was dan ook snel gemaakt. De eerste twee jaren waren voor mijn gevoel doorploeteren, maar in het derde en vierde jaar begon het pas echt interessant te worden. Tijdens de onderzoekscollages en de doctoraalscriptie kon ik me helemaal uitleven. Om bronnenmateriaal te verzamelen voor mijn scriptie, ben ik naar Spanje gegaan. Tijdens mijn studie had ik als uitwisselingsstudent een half jaar in Granada gezeten en ik wilde me meer gaan verdiepen in de geschiedenis van Spanje. Op goed geluk ben ik naar Madrid gegaan. Met veel hulp van een hoogleraar van de Universidad de Complutense, David Reher, kreeg ik toegang tot bevolkingsregisters die werden bewaard in diverse Spaanse streekarchieven. Het bleek een vruchteloze zoektocht, want de gegevens die ik uit de bevolkings-

registers had willen halen, waren niet geregistreerd. Enigszins teleurgesteld heb ik me uiteindelijk gewend tot het Instituto Nacional de España (het Centrale Bureau voor de Statistiek). Met de volkstellingen die ik daar vond, hoopte ik mijn probleemstelling te kunnen onderbouwen. Ik keerde terug naar Nederland met een berg bronnen en een geweldige ervaring, want de spectaculaire zoektocht en steun uit onvoorziene hoek had ik niet willen missen.

Na mijn afstuderen ben ik docent Alfa-Informatiekunde geworden, het minst geliefde vak voor de Letterenstudenten. Een hele uitdaging om studenten daarin goed te bereiken, met name omdat er louter digitale communicatie bestaat tussen docent en student. Daarnaast was ik ook juniordocent bij Geschiedenis. Ik had het daar heel erg naar mijn zin, maar vond het ook wel gezond om ergens anders te gaan kijken. In de zomervakantie fietste ik van Nijmegen naar Kopenhagen en legde ik een enorme voorraad vertrouwen aan, genoeg om de grote wereld in te stappen.

Ik kwam terecht in Amsterdam, waar ik ging werken bij het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten. Daarna heb ik nog kort onderzoek gedaan bij het Max Goote Kenniscentrum en gewerkt als studieadviseur Geschiedenis aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Ik heb een Figo-transferachtige stap gezet door van de VU over te stappen naar de UvA. Bij de Universiteit van Amsterdam heb ik gewerkt als programma manager, een combinatie van onderwijscoördinator en studieadviseur. Na enkele jaren te hebben rondgesnuffeld in Amsterdam en de mooie en minder mooie kanten van de stad te hebben ervaren, kwam ik tot de conclusie dat ik niet wilde verdrinken in de Noord-Hollandse polder. Precies op dat moment werd ik gewezen op de vacature studieadviseur Geschiedenis in Nijmegen. En hier ben ik dan weer. Ik kom niet met lege handen terug in Nijmegen want ik heb uit Amsterdam het mooiste souvenir meegenomen dat er bestaat: mijn eigen Amsterdammer, mijn zoon Job.

Stel je voor.... Harm Kaal

Sinds 1 september ben ik als universitair docent Politieke Geschiedenis aan de Faculteit der Letteren verbonden, maar binnen twee weken was ik al weer vertrokken: met een beurs

van de British Council zit ik tot half december in Cambridge. Ik heb als *visiting fellow* onderdak gevonden in Wolfson College. Het universitaire systeem is hier zo geregeld dat studenten van uiteenlopende studierichtingen wonen in de colleges. Hier worden ze bovendien in de vorm van *supervisions* één op één begeleid door aan de colleges verbonden docenten. De grotere werkgroepen en hoorcolleges worden door de faculteiten verzorgd. De colleges zijn ook een sociaal vangnet, zeker voor mij gedurende mijn korte verblijf. Elke dag worden ergens in de stad op één van de 31 colleges wel interessante *lectures* of seminars gehouden en ik kan twee keer in de week, gehuld in een *gown*, aanschuiven aan een diner. Zelf heb ik eind oktober een lezing gegeven over de regulering van politiek protest in Nederland en Engeland tijdens het interbellum. In mijn onderzoek laat ik zien wat het effect is geweest van de Eerste Wereldoorlog, electorale veranderingen en de opkomst van politiek extremisme op de aard van demonstraties, politieke manifestaties en propaganda en op hun regulering. Zowel in Nederland als in Engeland werden vooral de communisten en fascistten nauwlettend in de gaten gehouden en zoveel mogelijk uit de publieke ruimte geweerd. De regulering was echter niet louter een reactie op feitelijke wanordelijkheden, maar vloeide ook voort uit de perceptie die de autoriteiten hadden van hun eigen tijd. De Eerste Wereldoorlog maakte een diepe indruk, ook in Nederland; de vrees bestond dat de oorlogsmentaliteit na de oorlog voor destabilisatie van de samenleving zou kunnen zorgen. Daarnaast was de regulering onderdeel van een machtsstrijd tussen nationale en lokale autoriteiten over het gezag over het openbare ordebeleid. In Nederland, meer dan in Engeland, slaagde Den Haag erin het openbare ordebeleid te centraliseren. In mijn onderzoek laat ik zien dat we door deze regulering te bestuderen een beeld krijgen van hoe er gedacht werd over de parlementaire democratie en haar precarie balans tussen gezag en vrijheid.

Ook maak ik van mijn verblijf in Cambridge gebruik om een nieuw onderzoeksproject op te zetten naar de geschiedenis van 'leefbaarheid' als een bestuurlijk en maatschappelijk vraagstuk. In mijn project schets ik de conceptuele geschiedenis van het begrip leefbaarheid: wanneer werd het begrip voor het eerst gebruikt, door wie, in welke context en hoe heeft het begrip zich vervolgens ontwikkeld tot waar we nu zijn: een centraal vraagstuk en zelfs, kijkend naar

de opkomst van de 'leefbaarheidspartijen', een politieke ideologie. Daarnaast laat ik zien dat het streven naar een leefbare samenleving, bijvoorbeeld in de vorm van veilige en schone buurten met genoeg voorzieningen en een goede sociale samenhang, van grote invloed is geweest op de verhouding tussen overheid, burgerij en maatschappelijke organisaties. Maar goed, in de tussentijd geniet ik ook van de middeleeuwse colleges (Wolfson stamt helaas uit de jaren zestig...), de *pints of lager* en probeer ik de spelregels van cricket onder de knie te krijgen.

Recensies

Theo Engelen en Hsieh Ying-Hui, **Two cities, one life. Marriage and fertility in Lugang and Nijmegen. Life at the extremes Volume III** (Amsterdam: Aksant, 2007) 176 bladzijden, ISBN 978-90-5260-214-1.

De reeks *Life at the extremes* is gewijd aan de demografische studie en vergelijking van twee aan elkaar onbekende samenlevingen aan beide uiteinden van het Euraziatische continent: Nederland en Taiwan. Beiden zijn prototypes van de traditionele demografische regimes uit de klassieke malthusiaanse opvatting: (West-)Europa en China. De eerste twee delen van de reeks bundelden diverse bijdragen over thema's rond huwelijk¹ en vruchtbaarheid². Het derde, hier besproken deel is een monografie die thematisch in dezelfde lijn ligt, maar zich toespitst op de vergelijking van twee middelgrote steden: Nijmegen en Lugang. De centrale vraagstelling is hoe inwoners uit beide plaatsen, onbewust van elkaars bestaan, hun "one life at their disposal" demografisch gestalte gaven.

Het boek plaatst zichzelf in het centrale debat over de anticiperende houding (*proactive behaviour*) van de Chinese bevolking op haar bevolkingsgroei. Dit debat gaat terug tot Malthus' opvatting over het afremmen van bevolkingsgroei. Malthus maakte al in 1798 het onderscheid tussen zogenaamde *positive checks* op de groei van een bevolking, (over)sterfte ten gevolge van een bevolkingssurplus (epidemieën, oorlogen, etc.), en *preventive checks*, bewuste maatregelen ter voorkoming van de met ellende gepaard gaande *positive checks* (bijvoorbeeld het beperken van het kinderaantal door het uitstellen van het huwelijk). Veel later ging men de 'beschaafdere' *preventive checks* als exclusief West-Europees beschouwen (hoge huwelijksleeftijd, groot aandeel nooit huwenden), terwijl de rest van de wereld, met China als één van de vaakst geciteerde voorbeelden, voornamelijk de eerder 'primitieve' *positive checks* zou hebben gekend. Na het verzamelen van betrouwbare historische data voor China, zag men echter dat de Chinese vruchtbaarheid, als maat voor bevolkingsgroei, veel lager lag dan verwacht, zelfs lager dan de Europese. De oorzaak voor dit lage Chinese vruchtbaarheidscijfer vormde de directe aanleiding voor een hevig debat, dat nu nog steeds aan de gang is. Langs de ene kant van het spectrum bevinden zich demografen als James Lee, Wang Feng en (later) Cameron Campbell. Zij beweren dat bevolkingsgroei in China laag bleef door (vooral vrouwelijke) infanticide, een ongelijke genderbalans op de huwelijksmarkt, een lage vruchtbaarheid binnen het huwelijk en de wijdverspreide adoptiepraktijk: doel-

¹ T. Engelen, en A.P. Wolf (eds.), *Marriage and the family in Eurasia. Perspectives on the Hajnal hypothesis* (Amsterdam 2005).

² Y.-C. Chuang, T. Engelen, en A.P. Wolf (eds.), *Positive or preventive? Reproduction in Taiwan and the Netherlands, 1850-1940* (Amsterdam 2006).

bewuste ingrepen – *preventive checks* dus. Daartegenover staat de antropoloog Arthur Wolf, die de lage vruchtbaarheid verklaart door chronische ondervoeding, een natuurlijke *positive check*. Hoewel er tal van methodologische onenigheden zijn, gaat de kern van het debat over de impact van ondervoeding op vruchtbaarheid en het belang hiervan op de Chinese demografie.

Het project achter *Life at the extremes* vindt zijn oorsprong in het kamp van Arthur Wolf, die meewerkte aan de redactie van de eerste twee delen. Het hier besproken derde deel geeft een overzicht van biologische, medische en demografische literatuur over de relatie tussen (onder)voeding en vruchtbaarheid, en besluit dan ook dat deze link, hoewel gecontesteerd, op zijn minst aanwezig is. De rest van het boek staat in het teken van de empirische beschrijving van de gelijkenissen en verschillen tussen de klassieke demografische maten van Nijmegen en Lugang. Hierbij worden de vier *preventive checks* van Lee et al. onderzocht op hun verklaringswaarde voor (de afwijking van) Lugang ten opzichte van Nijmegen. Het boek vindt niet voor alle checks bewijzen in Lugang, en besluit dat de Chinese demografie het best te verklaren valt met een complex samenspel van zowel *positive* als *preventive checks*.

Het boek opent met een korte schets van de sociale, economische en demografische achtergrond van beide steden en een beschrijving van het bronmateriaal. Dit onderstreept de vergelijkbaarheid van Nijmegen voor de periode 1840-1890 en Lugang in 1895-1945, en moet een aantal keuzes rechtvaardigen. In een tweede hoofdstuk wordt het bredere theoretische debat waarin het boek (en eigenlijk de hele reeks) kadert, uit de doeken gedaan.

Het eerste grote beschrijvende deel handelt over de verschillende huwelijkspatronen. Uitgangspunt is dat het huwelijk het enige maatschappelijk toegelaten kader vormt om kinderen te krijgen. Uitstel of zelfs afstel van een huwelijk kan in die optiek worden gezien als een vruchtbaarheidsbeperkende maatregel. Omdat norm en realiteit soms ver uit elkaar liggen, wordt een apart onderdeel besteed aan afwijkend gedrag, zoals illegitieme kinderen (kinderen geboren buiten het huwelijk) en bruiden die huwden terwijl ze zwanger waren.

Een tussendeel beschrijft zuigelingensterfte in beide steden. Traditioneel wordt zuigelingensterfte door demografen in nauwe verbinding met vruchtbaarheid onderzocht. Onderzoek naar de sekseratio bij zuigelingensterfte of bij het geslacht van het volgende kind kan ons bovendien leren of er een voorkeur was voor een van beide (meestal het mannelijke) geslachten. Voor Lugang komt het erop neer aanwijzingen te zoeken voor Lee's *preventive check* 'infanticide'. Deze worden niet gevonden, waarop kindermoord in Taiwan wordt ontkend.

In een laatste deel worden enkele geaggregeerde vruchtbaarheidsmaten berekend voor Lugang en Nijmegen. Op basis daarvan worden uitspraken gedaan over de drie meest gebruikte vruchtbaarheidsconcepten: *starting* (het moment waarop men met kinderen begint), *spacing* (het tijdsinterval tussen twee geboorten) en *stopping* (het beëindigen van de vruchtbaarheid na een behaalde gezinsgrootte). Deze uitspraken vinden bevestiging in (niet altijd even

duidelijke) multivariate analyses. Engelen en Hsieh besluiten hieruit dat er noch in Nijmegen, noch in Lugang aan bewuste geboortebeperking gedaan werd. Als er niet aan bewuste geboortebeperking gedaan werd, waarom was de vruchtbaarheid dan zo laag in China in het algemeen, en in Lugang in het bijzonder? Als verklaring wordt naar voor geschoven dat beide partners in Lugang, waar de ouders het huwelijk arrangeerden en waar beide partners in bepaalde gevallen reeds als kind samen opgroeiden, "must have felt awkward finding a stranger in their bed, or maybe even worse, someone with whom they grew up" (pg. 166). Een structurele socio-culturele verklaring dus, verbonden aan de specifieke Chinese huwelijks tradities. Dit is echter niet meer dan een hypothese. Een bindende conclusie over een dergelijk aan debat onderworpen concept verdient mijn inziens een veel sterkere uitwerking.

De waarde van het derde deel van *Life at the extremes* schuilt daarom vooral in het aanreiken van extra empirisch materiaal in de beschrijving van twee compleet verschillende werelden. Een directe vergelijking tussen de twee blijkt echter zeer complex. Het zoeken naar verklaringen voor de gelijkenissen en verschillen tussen Nijmegen en Lugang verzandt dan ook in het ingewikkeld kluwen van biologische, culturele en sociale oorzaken. Merkbaar ontmoedigd schrijven Engelen en Hsieh dat een van de lessen die uit dit project geleerd kan worden, is dat de historische realiteit complex is. Veel complexer dan louter het ontkennen of bevestigen van wat door tegenstanders ook wel de "Malthusiaanse mythologie" werd genoemd. "Two cities, one life" focust zich op de vergelijking van twee compleet verschillende, eerder kleine entiteiten. Dit is een interessante oefening, maar toont mijns inziens tevens de grenzen van deze vergelijking aan. Ook dit kan een leerrijke les zijn. •

Mattijs Vandezande is verbonden aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek van de Katholieke Universiteit Leuven en werkt aan een dissertatie over 'Reproductie en sociale mobiliteit in tijden van snelle modernisatie'.

C.C. van Baalen, A.S. Bos, W. Breedveld, M.H.C.H. Leenders, J.J.M. Ramakers en W.P. Secker (red.), **Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008** (uitgeverij Boom Amsterdam 2008) 192 bladzijden, ISBN 978 90 8506 645 3.

De Nederlandse parlementaire geschiedenis staat bekend als weinig enerverend. In *Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities*, het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008*, beschrijven historici, politologen en journalisten het Nederlandse parlement dan ook als kalm, zakelijk en rationeel. Echt feestelijke momenten waren er weinig. Prinsjesdag is uiteinde-

lijk meer een dag van de monarchie dan van het parlement, schrijven Carla van Baalen en Jan Ramakers. En Ron de Jong en Jasper Loots betogen dat verkiezingsdag sinds de afschaffing van het districtenstelsel niet meer is wat het was.

In Nederland sprak de grote negentiende-eeuwse parlementaire voorman, de liberaal Thorbecke, op fluistertoon. Alleen voor leden, en dan nog voor leden die samendrongen op de voorste bankjes, was hij te verstaan. Volgens Thorbecke was dit geen handicap maar eerder een steun voor zijn werkzaamheden; het parlementaire debat was voor hem een rustig gesprek tussen goed geïnformeerde gelijken, en geen openbare redevoering om een luidruchtig en onsaamenhangend publiek op zijn hand te krijgen. In een redevoering zou het erom gaan te overtuigen; het emotionerende element van de welsprekendheid moest zoveel mogelijk worden vermeden, zoals Henk te Velde schrijft. Dat zou maar leiden tot ophef en onevenwichtige besluitvorming.

Van Baalen en Anne Bos gingen ook op bezoek bij de huidige Tweede Kamer. In een onderhoudend stuk schetsen zij een beeld dat direct aansluit bij de televisiebeelden van de Tweede Kamer. De blauwe zetels in een halve maanvorm, waarvan een groot deel leeg is, en waarin voor het overige Kamerleden, meest in vrijetijdskleding, liggen, zitten of hangen, omringd door kranten, paperassen en mobiele telefoons. Decorum is niet iets dat zeer is besteed aan het Nederlandse parlement. En het is een wereld voor insiders. Het duurt volgens Kamerleden zeker twee tot vier jaar om de mores en debatregels te leren kennen. Voor relatieve buitenstaanders komt steeds onverwachts het moment dat de aandacht van de leden zich spitst, en er een run ontstaat op de interruptiemicrofoons.

Het huidige parlamentsgebouw is in gebruik genomen in 1992, en had nu juist als doelstellingen het parlement meer cachet te geven en het werken in de plenaire vergadering overbodig te maken. In de oude vergaderzaal met de bekende groene bankjes was de rommeligheid sinds 1956 hand over hand toegenomen. Doordat 150 leden (voorheen 100) een plek moesten vinden in de niet al te ruim bemeten zaal zaten bij volledige bezetting drie leden in een tweepersoons bankje. Aangezien het aantal werkruimtes in het oude Kamergebouw ook niet overhield, hielden veel parlementariërs noodgedwongen kantoor in de vergaderzaal.

Tussen de Kamerleden hielden zich in het verleden ook nogal eens journalisten op. In de wandelgangen of achter de groene gordijnen konden zij parlementariërs vrij eenvoudig apart nemen voor een onderonsje. Na sluiting van de vergadering werd het overleg indien nodig voortgezet in de cafés rond het Binnenhof. Zonder al te veel plichtplegingen kon zo informatie worden doorgespeeld of een politiek compromis worden voorbereid. In en rond het parlement heerste zodoende eerder een overleg- dan een debatcultuur.

Mede vanwege de veiligheid is het nieuwe Kamergebouw minder toegankelijk voor publiek en journalisten en tegelijkertijd transparanter (een van de

belangrijkste doelstellingen van architect Pi de Bruin) en zakelijker. Journalisten kunnen niet meer overal komen en hun contacten met politici zijn zichtbaarder geworden. Een bolwerk van decorum en formele macht is het Nederlandse parlement daarmee echter niet geworden. Slechts de bodes dragen een ambtskostuum, en het gebruik van (nationale) symboliek blijft beperkt tot de gouden leeuwtjes op de stoelen en het abstracte schilderwerk op de wandpanelen. In de zaal worden nog steeds stukken doorgenomen en kranten gelezen, en de aanwezige leden wandelen regelmatig rond om te kletsen, bellen of sms'en.

In de negentiende-eeuwse Engelse en Franse parlementen zoals Te Velde die beschrijft, gaven veelal aristocratische redenaars een theatervoorstelling, deels voor eigen publiek. Parlementariër zijn was slechts een van hun vele activiteiten, maar kon enorm bijdragen aan hun prestige. Hun verrichtingen werden nauwlettend gadeslagen vanaf de publieke tribunes en geanalyseerd in salons en aan diners. Het Nederlandse Kamerlid had in de negentiende eeuw over het algemeen ook de nodige nevenactiviteiten, maar heeft zich eerder ontwikkeld tot een professional. Het parlementair debat was en is een gesprek van insiders, doelgericht en zakelijk, terwijl de regels en mores ook vooral tot doel te hebben die (beoogde) doelgerichtheid en zakelijkheid via de vorm te bevestigen. •

Ilja van den Broek promoveerde op Heimwee naar de politiek over de herinnering aan het kabinet Den Uyl en is verbonden aan de leerstoelgroep Journalistiek van de Rijksuniversiteit Groningen.

Remieg Aerts, **Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie** (uitgeverij Bakker Amsterdam 2009) 138 bladzijden, ISBN 978 90 351 3455 3.

Het aanzien van de politiek staat onder druk. Toen het monopolie van gevestigde elites op het openbaar bestuur verdween en de ideologische strijd tussen de zuilen stolde, verwerd politiek tot dienstverlener en haar kiezer tot consument. Dat is de diagnose van de Nijmeegse historicus Remieg Aerts in *Het aanzien van de politiek*. In ruim honderd pagina's beschrijft een bezorgde Aerts hoe de politiek in korte tijd haar aanzien zag verdwijnen. Zorgen over het aanzien van de politiek zijn niet nieuw. Twee decennia geleden werd al geklaagd over het ondoorzichtige, onbetrouwbare en zelfs vulgaire karakter van de politiek. En weer een halve eeuw eerder, in 1934, constateerde de socioloog W.A. Bonger dat de politiek in zijn tijd werd overgelaten aan 'banale, onwetende figuren (...) waarvan niemand weet waaraan zij het morele recht ontle-

hun medeburgers te besturen'.¹ Geklaag over de politiek is blijkbaar even oud als de politiek zelf en het aanzien van de politiek heeft ook eerdere generaties zorgen gebaard.

Toch staat het aanzien van de politiek volgens Aerts nu sterker onder druk dan vroeger. Zijn zoektocht naar het politieke gezag begint rond 1500, toen maar weinig mensen politiek bedreven. Vijf eeuwen geleden strekte het politieke domein nauwelijks verder dan het hof. Daarin kwam verandering toen in de loop van de zestiende eeuw een bescheiden publieke opinie ontstond via pamfletten, periodieken en spotprenten. Hoewel die publieke opinie niet altijd vriendelijk oordeelde over de politiek, bleef het openbaar bestuur tot de twintigste eeuw in handen van hoge heren wiens aanzien nauwelijks ter discussie stond. Alleen al om die reden hoefde de politiek zich om haar gezag niet al te zeer te bekommeren.

Aerts schetst deze ontwikkeling van het politieke gezag helder en voert de lezer vlot door vierhonderd jaar 'aanzienlijkheid' heen. Daarna verandert het essay van toon. De historische analyse loopt uit op een diagnose van de huidige politieke situatie. Die blijkt zorgelijk: het aloude politieke gezag is in de afgelopen decennia sterk verminderd. Dat proces begon een kleine eeuw geleden. Na de invoering van het algemeen kiesrecht in 1917 keerden vroegere elites de politiek de rug toe en kwam het openbaar bestuur in handen van een minder voornamelijk publiek. Aanvankelijk was dat geen groot probleem omdat de ideologische strijd die de verzuiling bracht het vacuüm vulde dat hoge elites bij hun vertrek achterlieten. Politiek mocht dan na 1917 wat minder deftig zijn, het ging wel ergens over. Pas toen in de jaren zestig de zuilen instortten en de ideologie van de markt opkwam, kalfde het politieke gezag snel af.

Toen ontstond volgens Aerts de toeschouwersdemocratie. Hij ontleent die term aan de Franse politoloog Bernard Manin, die drie fasen in de vertegenwoordigende democratie onderscheidt: het parlementarisme, waarin een kiezer zijn eigen representant koos in het parlement, de partijdemocratie, waarin hij zich loyaal toonde aan een politieke partij en de toeschouwersdemocratie, waarin hij zich sterk door beeldvorming in de media liet beïnvloeden.² De kiezer is daardoor een toeschouwer geworden in het politieke schouwspel. Hij zit, wat gechargeerd gesteld, met de armen over elkaar en kijkt vanuit zijn luie stoel rustig hoe de hazen lopen. De politieke betrokkenheid van vroeger, gekanaliseerd door politieke partijen, heeft plaatsgemaakt voor de afwachterende kiezer. Volgens Aerts ziet die kiezer de politiek vooral als een dienstverlener. Hij geeft het bestuur uit handen aan een politieke elite die voor hem de kolen uit het vuur mag halen, zonder dat hij zich medeverantwoordelijk voelt voor het oplossen

¹ R. Aerts, *Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie* (Amsterdam 2009) 15.

² Vgl. B. Manin, *The principles of representative government* (Cambridge 1997) 193-235.

van die maatschappelijke problemen. Politiek wordt hierdoor enerzijds gedegradeerd tot loopjongen en is anderzijds niet langer verzekerd van een aanhang die zich bij de besluitvorming betrokken voelt.

Aerts verwoordt zijn zorgen over het dalende politieke aanzien overtuigend. Zijn voorbeelden uit de actualiteit zijn goed gekozen, de bondige historische context die hij schetst is doeltreffend. Toch heb ik moeite met zijn diagnose. Waar de instelling van het parlement en de opkomst van de politieke partij duidelijk aanwijsbaar zijn, blijft de groei van de toeschouwersdemocratie in nevelen gehuld. De opkomst ervan is moeilijk hard te maken. Aerts ziet de nieuwe democratie vooral in de steeds terugkerende discussie over de kloof tussen burger en politiek. Net als geschiedfilosoof Frank Ankersmit benadrukt hij dat die kloof in een vertegenwoordigende democratie nooit gedicht kan en mag worden. Politiek heeft een afstand tot het electoraat nodig om goed te kunnen functioneren. Een kleine kloof tussen burger en politiek, waarin de politiek wordt voorgesteld als dienstverlener, helpt de kiezer van de regen in de drup.

Maar staat die afstand tussen burger en politiek wel zo wezenlijk ter discussie? Het lijkt erop dat Aerts zich in zijn visie op deze discussie te sterk heeft laten leiden door het nauwe kader van de toeschouwersdemocratie. Natuurlijk zijn burgers bepaalde verworvenheden van de politiek steeds meer als vanzelfsprekende diensten gaan beschouwen. De regelingen die ten grondslag liggen aan de verzorgingsstaat worden bijvoorbeeld steeds sterker als rechten gezien. Dat geldt echter voor vele zaken die de politiek in een ver verleden heeft geregeld en hoeft niet te betekenen dat de politiek als louter dienstverlenend wordt gezien. Op andere gebieden leggen burgers immers veel meer politieke betrokkenheid aan de dag. De klachten dat Balkenende niet kan leidinggeven of dat het huidige kabinet geen visie heeft, zijn voorbeelden die aangeven dat kiezers blijkaar méér van de politiek verwachten. De betrokkenheid bij de afgelopen Amerikaanse presidentsverkiezingen of bij de virtuele groei van Wilders in de peilingen wijst daar ook op. Op zichzelf is het aannemelijk dat het gezag van de politiek is afgekald, zoals ook elders in de samenleving hiërarchische verhoudingen aan kracht hebben ingeboet. De visie dat dit leidt tot een toeschouwersdemocratie lijkt mij echter op zijn minst eenzijdig.

Dat laat onverlet dat Remieg Aerts een knap, toegankelijk overzicht heeft gegeven van de wijze waarop het aanzien van de politiek vanaf Machiavelli steeds opnieuw werd gedefinieerd. Hij toont overtuigend dat politiek niet zonder aanzien kan en dat politiek gezag daarom belangrijk is. Of dat aanzien vooral door de opkomst van een apathisch electoraat wordt bedreigd, valt echter te bezien.

Bram Mellink is junioronderzoeker bij de afdeling Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, en werkt aan een dissertatie over de geschiedenis van inclusie en exclusie binnen het primaire onderwijs in Nederland (1945-2009).